सिद्धांतप्रदीपः

वासुदेवेतरविषयंवचोपिविलमेवेत्याह नेति चित्रविचित्रपदानि यस्मिन् तच्चित्रपदमपियद्वचः जगतः पवित्रत्वापादकम हरेर्यशः नप्रगृणीत नवदेत् । तत्वायसंतीर्थंवायसगुच्छुकाकांकामिनोरतिस्थानं मानसावासुदेवमननप्रवरणमनसिस्थिताः उशिक्क्षयाः उशिक्कमनीयं प्रसिद्धमानसाख्यसरोवरोपमंभगवद्यशः प्रतिपादकशास्त्रंछयोरमणस्थानं येषां ते हंसाविवेकिनः । उ उशंतिमन्यंते अतएव यन्नरध्यांवुगतोपमेकाकोपमजनप्रियंभगवद्यशोऽप्रतिपादकेवचसि कांहंचिदपिननिरमंति नितरां-नरमंते ॥ १० ॥

वासुदेवेतरप्रतिपादकवचसिश्चभ्रपदमपिविविवेक्यनुपादेयमित्युक्तंवासुदेवप्रधानंतुपदच्युतंवर्जितमपिमहतादरेणतेषामुपादेयमित्याह तद्दितिसः वाचोविसर्गः जनताघविप्लवः जनताश्चजनसमूहस्य अघंपापंविप्लावयतीतितथा । जनताघविप्लवत्वंहेतुमाह । यस्मिन्निति यस्मिन्प्रतिश्लोकमबद्धवत्यपिदोषयुक्तेपिवाग्विसर्गेअनंतस्यनामानिसंतिअतोयतस्तंवाग्विसर्गंसाधवःगुर्वादिभ्यःशृण्वंतिशिष्यादिभ्योगृणंति कथयंतिस्वयंगायंति च ॥ ११ ॥

यया धर्मादयश्चार्थामुनिवर्यानुकीर्तिताः इत्यनेनधर्मादिषुमुमुक्षुजनापेक्षया अरुचिरुक्ता तत्रशतसाहस्र्यांसंहितायांयोधर्मःप्रोक्तः काम्योहित्वःसहिविशेषतोऽरुचिहेतुःसभागवतैर्मुमुक्षुभिरनुपादेयः यश्चानिष्कामोपिभगवद्भाववर्जितःसोप्यसम्यगेवयश्चकपिलपतंजलिमतानुसारिभगवद्भाववर्जितज्ञानंमोक्षधर्मादौदर्शिततदप्यसंगतमेव यच्चभागवतजनानुग्रहकामेनभगवद्गीतानुसारेणोक्तम।मुद्गलोपाख्यानादिषु भृगुभारद्वाजादिसंवादेषु वार्ष्णेयाध्यात्मादिप्रकरणेषुकर्मज्ञानवैराग्यभक्तिरहस्येतत्सर्वपरमादरेणोपादेयमित्याशयेनाहनैष्कर्म्यमिति निर्गतानिकर्माणियतस्तन्निष्कर्मतदेवनैष्कर्म्यंस्वार्थेष्यञ । निरंजनंरागद्वेषादिदोषशून्यमेवं अच्युतस्यभावेनयोगेनवर्जितंचेत् अलमत्यर्थंनशोभते तदायश्चदसभ्रंसदैवोपक्रमकाले अनुष्ठानकालेफलकालेचदुःखावहंनचसर्वकर्मवैगुण्यापह ईश्वरेऽर्पितंयत्कर्म कार्म्यतत्कुतःपुनःशोभते । यदप्यकारणमकाम्यंतदप्यच्युतभाववर्जितंचेन्नशोभते । भगवद्भाववर्जितोज्ञानयोगोनिष्कामकर्मयोगश्च यदानशोभते तदाकाम्यंकर्मभगवद्भाववर्जितंनशोभते इतिकिमुवक्तव्यम ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

हे मुनिवर्य आपने जैसे धर्म अर्थ कामादिकों का प्राधान्य से वर्णन कियाहै । और उनके साधनोका वर्णन किया है एसा वासुदेव की महिमा का वर्णन नहीं किया है ॥ ९ ॥

चित्र विचित्र पद विन्यास मय भी वचन हो और उस मै जगत् पवित्र करनेवाला भगवान का यश वर्णन न हो तो वह वायस तीर्थ अर्थात् अमेध्य उच्छिष्ट मय गर्तके समान है. जिस मै कामी जनकही क्रीडा करते हैं । ब्रह्मनिलय परम हंस जन कभी उस मै रमण नहीं करते हैं ॥ १० ॥

वो वाणी की रचना जनों के पाप की नाश करती है जिस मै चाहे प्रति श्लोक मै अशुद्ध भी हो परंतु अनंत भगवानके यश से अंकित नाम हो, जिनको साधुजन श्रवण करते है, गान करते है, और कीर्तन करते हैं ॥ ११ ॥

नैष्कर्म्य अर्थात् ब्रह्मतादात्म्य का कारण होने से कर्म रहित और निरुपाधि ज्ञानभी अच्युत भक्ति वर्जित हो तो शोभित नहीं होता है. तब साधन और फल दोनो मे दुःखमय कर्म श्रीभगवानके अर्पण किये बिना कब उत्तम हो सकता है ॥ १२ ॥

अथोमहाभागभवानमोघदृक्शुचिश्रवाः सत्यरतो धृतव्रतः ।
उरुक्रमस्याखिलबन्धमुक्तयेसमाधिनानुस्मरतद्विचेष्टितम् ॥ १३ ॥
ततोन्यथा किंचनयद्विवक्षतः पृथग्दृशस्तत्कृतरूपनामभिः ।
नकर्हिचित्क्वापिचदुःस्थितामतिर्लभेतवाताहतनौरिवास्पदम् ॥ १४ ॥
जुगुप्सितंधर्मकृतेनुशासतः स्वभावरक्तस्यमहान्व्यतिक्रमः ॥
यद्वाक्यतोधर्मइतीतरः स्थितोनमन्यतेतस्यनिवारणंजनः ॥ १५ ॥

श्रीधरस्वामी ।

तदेवं भक्तिशून्यानि ज्ञानवाक्चातुर्य्यकर्म्मकौशलानि व्यर्थान्येव यतः अतो हरेश्चरितमेवानुवर्णयेत्याह अथो इति । अथो अतः कारणात् । अमोघा यथार्था दृक् धीर्यस्य । शुचि शुद्धं श्रवो यस्य । सत्ये रतः । धृतानि व्रतानि येन स भवान् एवं महागुणस्तावत् । अत उरुक्रमस्य विविधं चेष्टितं लीलां समाधिना चित्तैकाग्र्येण अखिलस्यबंधस्य मुक्तये त्वमनुस्मर स्मृत्वा वर्णयेत्यर्थः एतच्च वाक्यांतरमिति मध्यमपुरुषप्रयोगो नानुपपन्नः ॥ १३ ॥

विपक्षेदोषान्तरमाह　ततउरुक्रमविचेष्टितात्पृथग्दृशःअतएवान्यद्‌प्रकारान्तरेणयत्किंचदर्थान्तरंविवक्षतःतयाविवक्षयाकृतैःस्फुरितैःरूपैर्नामभिश्चवक्तव्यत्वेनैवोपस्थितैःदुःस्थिताअनवस्थितासतीमतिःकदाचित्क्वापि विषयेआस्पदंस्थानं नलभेत वातेनाहता।आघूर्णिता नौरिव ।तदुक्तंगीतासु व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेहकुरुनन्दन । बहुशाखाह्यनन्ताश्चबुद्धयोऽव्यवसायिनामित्यादि ॥ १४ ॥

तदेवंहरियशोविनाभारतादिषुकृतंधर्मादिवर्णनम्‌अकिञ्चित्कर मित्युक्तंप्रत्युतविरुद्धमेव जातमित्याह । जुगुप्सितंनिन्द्यंकाम्यकर्मादि स्वभावतएवरक्तस्य तत्ररागिणः पुरुषस्यधर्मकृतेधर्मार्थम् अनुशासतस्तव महानयंव्यतिक्रमः अन्यायः । कुतइत्यत आह । यस्यवाक्यतोऽयमेव मुख्योधर्मइति स्थितः इतरः प्राकृतोजनः तस्यकाम्यकर्मादेः अन्येन तत्त्वज्ञेनक्रियमाणं निवारणंस्वयमेववात्वयाक्रियमाणं यद्वा "नकर्मणानप्रजयाधनेनत्यागेनैकेऽमृतत्वमानशुरित्यादिश्रुत्याक्रियमाणं निवारणं यथार्थमेतदितिन मन्यतेकिन्तुप्रवृत्तिमार्गानधिकृतविषयं तदितिकल्पयति।तदुक्तंमतांतरोपन्यासेभट्टैः तत्रैवंशक्यतेवक्तुंयेऽन्धपङ्ग्वादयोनराः गृहस्थत्वंनशक्यंते कर्तुंतेषामयंविधिः ॥ नैष्ठिकब्रह्मचर्यं वा परिव्राजकतापिवा । तैरवश्यंगृहीतव्यातेनादावेतदुच्यते इत्यादि ॥ १५ ॥

दीपनी ।

न कर्म्मणेति । कैवल्योपनिषदि चतुर्थब्राह्मणम् । तत्र धनेनेत्यत्र पूर्व्वनकारस्यानुषङ्गः । एके महात्मानः आनशुः आनशिरे प्राप्ताः । इति श्रीसच्चिदंकरानंदस्वामी ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ श्री वीरराघवः

तदेवंलोकहितार्थं प्रवृत्तस्यतवकेवलत्रिवर्गतत्साधननिरूपणमनुचितमित्युक्तंभवतियतः त्रैवर्गिककर्मणोऽनर्थगर्भत्वमतस्त्वमखिलानिष्टपरिहारेणप्रायेणभगवद्भक्तियोगनिष्पादकतच्चेष्टितज्ञानजनकं प्रबंधंकुर्वित्याहअथोइतिहेमहाभागभगवन्भगवदंशभूतत्वमखिलनिगमद्रष्टृत्वंचभवान्सत्यरतः सत्यंभूतहितंतस्मिन्रतः नकेवलंसत्यरतएवापित्वमोघदृक्सत्यमूलमसंभावमवितथंपश्यतीतितथाभूतहिताचरणाय बद्धदीक्षइत्यर्थः कथमेवमहाभाग्यंशायतेइत्यतोविशिनष्टिशुचिश्रवाः शुचिविशुद्धंश्रवः लोकहितार्थमवतीर्णोव्यासः इत्येवंविधाप्रथायस्य सः हेतुगर्भाण्येतानिविशेषणानिएवंविधस्यानर्थगर्भत्रैवर्गिकनिरूपणमनुचितमितिभावः उक्तविधस्त्वमुरुक्रमस्यउरवःविपुलाःक्रमाःपादविन्यासाःत्रिलोकेयस्यतस्यभगवतोयद्विचेष्टितंतद्देवनृणामखिलानांबंधानांगर्भजन्ममरणादिरूपाणांमुक्तयेबंधेभ्योमुक्तयेवासमाधिनाअनुस्मरसम्यगालोचनपूर्वकंप्रबधानेत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्री वीरराघवः ॥

एवं चेत्स्वदाक्षिण्यसंतोषेणिवर्त्तेतनान्यदेत्याह अतइति अतोन्यथोरुक्रमचेष्टाकथनादन्यथाविपरीत्येनतत्कृतरूपनामभिः पृथग्दृशः पृथग्भूता नरानेवंपरहितानर्थान्विवक्षतः वर्णयतस्तस्यातएवदुःस्थितामतिःकदाचिदपिकचिदपियत्किंचिदप्यास्पदमव्याकुलतामितियावत्न लभतेप्रसु तव्याकुलैवभवतीत्यर्थः यद्वा ततोऽन्यथायत्किंचनविवक्षसे चेत्तत्ता विधार्थदर्शिनस्तेमतिः कापितत्कृतरूपनामभिः कृतइतिभावेक्तः कर्मेत्यर्थः तैरुक्तनानयकर्मरूपनामभिः हेतुभिरास्पदंप्रतिष्ठांनलभेतबुद्धेरव्याकुलत्वंनामभगवत्कर्मरूपनामगोचरत्वंतद्वसिध्यतीत्यर्थः यथावातेनवा युताहतोत्पथंनीतानौरास्पदंनलभतेतद्वत्यद्वाऽतः उरुक्रमादन्यथास्वत्वेनउरुक्रमात्मकत्वेनात्मकत्वेनबद्धात्मकत्वतंवस्तुरूपेणेतियावत् यत्किं चनवस्तुविवक्षतः वर्णयितुमिच्छतः अतएवतत्कृतरूपकर्मकृतैर्देवमनुष्यादिरूपनामभिर्हेतुभिः पृथग्दृशः पृथग्दृष्टेस्तवातएवदुःस्थिता मतिः कापिकर्हिचिदप्यास्पदंनलभेतयत्किंचनाविवक्षितंचेत्तदुरुक्रमात्मकतयातद्विभूतित्वेनैव वर्णयेश्चेत्तवमतिः सुस्थास्पदंलभेत ॥ अतद्रात्मकतयास्वतंत्रवस्तुत्वेनवर्णयितु मुमुक्षोश्चेत्तहितएवपृथग्दृष्टेस्तवदुःस्थितास्तेतामतिरास्पदंनलभेतइत्यर्थः ॥ प्राधान्येनोरुक्रमचेष्टितं वर्णनीयंतत्प्रसंगादपियत्किंचिद्वस्तुवर्णयितुमिष्टंतदपितद्विभूतितयैववर्णनीयमेवंचेन्मतिरव्याकुलान्यथातुव्याकुलाभवतीतिभावः ॥ १४

भूतहिताचरणाऽप्रवृत्तस्यममहितमेवकृतवानसीत्याह जुगुप्सितमिति स्वभावरक्तस्येत्यस्यार्थकामयोरित्यादिरर्थकामयोः स्वभावतएव रक्तस्यजनस्यधर्मकृतेर्थकाम साधनधर्मार्थमनुशासतः भारतनिर्माणद्वारावोधयतस्ते वार्यमहान्व्यतिक्रमः चिकीर्षितविपरीतानुष्ठानरूप आपतितः भूतहितंचिकीर्षितमधुनातद्विपरीतमेवकृतमित्ययंमहानव्यतिक्रमइत्यर्थः अतइदंजुगुप्सितंनिंदितंकृतंस्वभावतएवार्थकामपरवश्य मलकतापत्त्यभिहितंजनंप्रतिपुनरर्थकाम साधनमेवानुतिष्ठेत्यनु शासनंनिंदितमितिभावः ननुमयैवमनुशासनेकृतेपिस्वरूपयुसाराल्लो कानिः श्रेयससाधनएवप्रवर्त्स्यंतिभारतेपिकिंचिदर्थ कामयोर्हेयत्वेनोक्तत्वात्तदर्थोपदेशइत्यतआह यद्वाक्यतइति ॥ परः कृत्स्नवेदार्थस्तत्ताचीनो प्रकृतजनिजनःयस्यतववाक्या दर्थकामसाधनमेवधर्मइतिस्थितः अर्थकामावेवनिरतिशयपुरुषार्थौ तत्साधनमेवनिरतिशयधर्मइत्यध्यवसाय युक्तः तस्यत्रिवर्गस्यनिवारणं नमन्यतेस्वयात्रिवर्गस्यविस्तरेण प्रतिपादितत्वात्त्रिवर्गस्य निवारणंत्वदभिप्रेतमितिजनोनजानातीत्यर्थः ॥१५॥

श्रीविजयध्वजः ।

अधुनाल्पबुद्धिहेतुंविज्ञापयतीत्याह अतइति हेमहाभागअपरिमितभाग्यनिधेउक्तप्रकारेणकर्मज्ञानयोर्हरिभक्तिरहितयोर्निष्फलत्वाद्व र्मादीनामल्पफलत्वतनापिपूर्तिर्भगवन्महिम्नातिरिक्तत्वेनान्यथोनिरेवोसि यतःसाक्षाद्भगवान्विष्णुरंशातएवसर्वान्निदुःखानंदानुभवरतःशरणा गतपालनादिव्रतंव्रतंयेनसतथा अतएवाविद्याज्ञानीतपवभवान्पुण्यस्वच्छकलसज्जनसंसारबंधनविध्वंसनायउरुक्रमस्यबहुपराक्रमस्यतत्त्वय उजगत्सृष्टिपालनादिविशिष्टचेष्टितंतत्समाधिना दर्शनगुणसमाधिभेदेनात्रश्चाभिज्ञातांभावानांमन्ययथास्थितवस्तुकथनलक्षणयासमाधिभा षयानुस्मरभगवन्महिमप्रतिपादकश्रीभागवताख्यग्रंथंकुरुतेनकृतावतापयोजनाल्पबुद्धिर्भविष्यतीतिभावःअखिलधर्मगुप्तयेइतिपाठे सत्रस्त भागवतधर्मरक्षणायेत्यर्थः ॥ १३ ॥

केवलधर्मादिविषयशास्त्रकृत्यानर्थोपिभवतीतिज्ञापयतीत्याहअतोन्यथेति अतएवभगवन्महिम्नोन्यथाविरुद्धतयायद्धर्मादिपुरुषार्थकथ नायविवक्षितंतत्किंचनयत्किंचिदपुरुषार्थोपयोगि कुतस्तत्कृतरूपनामभिस्तस्मिन्ग्रंथेधर्मादिफलत्वेनप्रतिपादितस्वर्गादिगतलावण्यादिरू पमदनकालिकेत्यादिनामवत्पदार्थैःपृथग्दृशस्तेमसुखहेतवइतियस्त्वययार्थज्ञानिनोरागादिदोषदुष्टत्वेनदुःस्थितामतिः कर्हिचित्क्वापिकस्मि श्चिद्विषयेपिसमुद्रेवातेननावुना आहताविघटितानौस्तरीवास्पदमाश्रयंनलभेतेत्येकान्वयः तस्मात्केवलधर्मादिविषयशास्त्रकृतिरनर्थका रीतिभावः । अतोन्यथाश्रीभागवतकृतिसंतत्यायत्किंचनग्रंथकरणंविवक्षितंतत्तदन्यत्कल्पितरूपनामभिर्मुग्धस्येतिवा । चशब्दान्नरक पातफलमेवस्यादिति सूचयति ॥ १४ ॥

नकेवलमनर्थकार्येवभवेदन्येषांनिंदितास्यमकारीचेतिज्ञापयति जुगुप्सितमिति स्वतएवप्रवृत्तिधर्मादिपुरुषार्थोऽस्यप्रवृत्तिधर्मादिकृते नुशासनंकुर्वतिमरणांजुगुप्सितंत्वादशौरितिशेषः नकेवलंनिंदितंकिंतुमहान्व्यतिक्रमःवृक्षादधःपाति तस्य दंडेनताडनवशिः सीमोऽन्यायः कृतः स्वयमप्रमाणकुरुतइतिन्यायाद्वाक्यतोधर्मइतितस्यजनस्यइतरास्थितोजनोनिवारणंनमन्यतेइत्यन्वयः यस्यमयाइहास्यपवचनाद्व- र्मीवमित्यनुतिष्ठतस्तस्यप्रवृत्तिमार्गेस्थितस्यजनस्यतेतरस्मिन्निवृत्तिमार्गेस्थितःजनःशुकादिर्नायंधर्मःकत्तर्तेतिनिवारणंनकरोति तस्मात्वद्ग्रंथकृतिरनपेक्षितेतिभावःयद्वावाक्यतइति यस्यभवादृशस्यश्रेष्ठस्यवाक्यतो वचनात् प्रतीतएवधर्मःमुख्यपुरुषार्थहेतुरितियुक्तोजनः र्वाधिकारीस्थितःविद्वस्तस्तस्यजनस्यकुमार्गेप्रवर्तमानस्यनिवारणंस्वः नमन्यतेचेत्तस्यश्रेष्ठस्यमहान्व्यतिक्रमः अन्यायोयतः अतोजुगु- प्सितमितिसंबंधः कुमार्गसक्तःस्वस्मिन्नविश्वस्ताश्चित्तस्मात्तेवारणीयाएवनपुनःप्रवर्तनी याइतिकृपालोर्धर्मएवेतिभावः ॥ १५ ॥

सुबोधिनी ।

यतोभक्तिव्यतिरेकेणज्ञानेकर्मध्यानफलसाधकंअतआवश्यकत्वाल्लाघवात्अमुख्यतयाभक्तिरेवोपदेष्टव्याअतएवश्रवणरूपाप्रथमभक्तिःसापेक्षावा अतः श्रोतव्यविषयत्वेनभगवच्चरित्रं भक्तिमार्गोतुल्यास्यांगज्ञधर्मशास्त्रान्याकथयेत्याहअतोमहाभागइति यद्यपिअस्माभिर्ज्ञायते तथाप्यधि कारासावात् वक्तुंनशक्यतेतवस्त्वेतादृशाधिकारइतिमहाभागेतिसंबोधनं मनसाभावितोर्थः कदाचिदन्यथाभविष्यतीतिनशंकाकर्तव्या यतोभवानमोघदृक्अमोघाद्दृष्टिर्यस्येतिनापित्वयुक्तमन्यैर्नागिकर्तव्यमितिशंकनीयमित्यभिप्रायेणाहशुचिश्रवा इतिशुचिः पवित्रंश्रवः कीर्ति यस्येतिलोकेआदरणीयरूपस्तदेव किंच तत्राप्येतदेवाभिधानमित्याह सत्यरतइतिसत्येरतःभगवद्भक्तिव्यतिरेकेणअन्येषामसत्यत्वात् किंच । यथाव्रतावरणांधर्महेतुःतथाभगवच्चरित्रश्रवणमपीत्यभिप्रायेणाह धृतव्रतइतिधृतानिव्रतानिस्वाध्यायादीनियेनभगवद्धर्मस्फुरणेवाहेतुःनचतत इदाधर्मोभगवतिनसंतीतिमंतव्यंयतोयमुरुक्रमः उरुअधिकः क्रमःपादविक्षेपोयस्यवामनस्यक्रमात् एकेनपदासर्वलोकाक्रमणमित्यर्थविस्तार यिष्यामः सचकालनियामकभगवच्चरित्रावेशादेवभवतीत्याहसर्वेहिजीवाः स्वभावरोगवद्धाः कालपाशेनतेषांबंधननिवृत्तिर्महानुपकारः साचकालनियामकभगवच्चरित्रावेशादेवभवतीत्याह अखिलबंधमुक्तय इतिलोकवेदयोरप्रसिद्धत्वात् उपायांतरमाह समाधिनेति भगवत्से वत्वयंसर्वोच्चारकः स्फुरिष्यतिअनुपश्चात्त्वयापिस्मर्तव्यं विशेषचेष्टितभक्तिजनकंनतुव्यामोहकंतस्यापिव्यामोहकत्वेजातिविशेषचेष्टि तत्वमेव ॥ १३ ॥

विपरीतेवाधकमाह ततोन्यथेति अभिधेयापर्यवसानं हिसर्वेवस्तुमृगमरीचिकावन्नियतत्वाभावात्भगवतोगुणानामनंतत्वेपिनियतत्वम् अतः कार्यं समाप्तिशंकया प्रथमत एव तदारंभणीयं किंच विचारदशायामपिदुःखात्मकत्वात् तद्विचारिकाबुद्धिरपि दुःखिता भवति । तदाह । अन्यथेति । ततो भगवच्चरित्रात् यद्यपि सर्वमेव भगवच्चरित्रत्वेनानिरूपणात् तत्रापिन तथात्व मित्याह । अन्येति किंच नेत्यव्यय समुदायः यत्किंचिदित्यर्थः अनादरणीयमितिवाक्यसमाप्तिः तदनु यदनुपश्यतियद्विवक्षतइतिवक्तनानंतरमपिदुःखंभविष्यतीति किंवक्तव्यंतद्वक्तुमिच्छतएवभवतितत्रहेतुःपृथग्दृशःभगवत्त्वेनस्तोत्रशास्त्रपर्यवसानाभावात् भिन्नतयानिरूपणमावश्यकं तथाचभगवद्धर्म स्फुरणादन्यत्रोत्कर्षाभावात्अविद्यमानविवक्षायांबुद्धिर्दुःस्थाभवति ॥ किंच ॥ ततकृतानिपृथग्दर्शनकृतानिपदार्थांतरस्यरूपनामानिभगवत्कृ- तानितत्प्रसिद्धत्वाभावात् स्वयंकृत्वास्वयंनिरूपणंस्वयमेवपर्यवसानमितिकर्हिचित्कदापिकस्मिंश्चित्कालेकस्मिंश्चिद्देशेचबुद्धिरास्पदंनलभते सर्वस्यापिबुद्धिकृतत्वात् अन्यदन्यस्यास्पदंभवति अव्यक्तत्वेनस्वाश्रयाभावाच्चदुःस्थितादुष्टतयावस्थिता सदोषोपायुक्तस्वेतारिकांबु द्धिर्नौका निवनाभीष्टदेशंप्रापयतीत्याहवाताहतेतिआहताघूर्णितापरमपर्यवसानेनबुद्धिदुःखदातृत्वेनचअन्यत्रवक्तव्यमित्युक्तम् ॥ १४ ॥

इदानींप्रतारकशास्त्रवत्अन्यकथनेपापहेतुरित्याह ॥ जुगुप्सितमिति ॥ यथाअपेयपानादिकंधर्मइतिबोधकस्यनरकपातस्तथावेदादिष्वा- म्नायास्वसंकृत्वात्निर्वाहार्थंवतर्नीयमितिवक्तुर्नरकपातः तनुदुष्टत्वात्स्वतएवलोकोनप्रवर्त्ततेकिंकथनेनानिष्टंस्यादित्यत आहस्वभावरक्तस्य अनुरक्तोपुणानुकूलेविरक्तोदृष्यास्यपीतिन्यायात्रागेविद्यमानेनकोपस्फूर्तिःतस्यचास्वाभाविकत्वेज्ञातेकदाचिक्षप्रवर्त्ततापिधर्मत्वेपिज्ञाते क दाचिदपिननिवर्त्ततेतिभगवदाज्ञोल्लंघनरूपोमहान्व्यतिक्रमः कूपेंधपातनेनेवअन्यस्योनिवारयतुतथाचफलभावाभातिक्रमोभविष्यतीत्यतआ हयद्वाक्यतइतिइतरःस्वतोविचाराक्षमःपुरातनचवक्रविश्वासात्धर्मोयमितिनिश्चितबुद्धिःअन्येनअस्मदादिनाक्रियमाणोनिषेधंनमन्यतेयतोज ननधर्मोजनन एवाभिरतःबहुशास्त्रेष्वपिनिषेधऊर्ध्वरेतसांप्रशंसेतितथाचभट्टाःयेवपव्यादयोनरागाहेस्यात्तदाःतेसन्यासात्रायोधिकारिणइति विकल्पोवाउभयंत्राक्षमणमितिवत् ॥ १५ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

तदेवं हरियशोगौणीकृत्य भारतादिपूक्तं जुगुप्सितकाम्यकर्मादिवर्णनप्राचुर्यंलोकानांतदेकनिष्ठत्वायजातमित्याहजुगुप्सितमितिस्व- भावरक्तस्यअनादिविषयवासनयास्वभावतएवकामनापरस्यपुरुषस्यधर्मकृतेभगवद्धर्मपर्यंतस्य निष्कामस्यधर्मस्यकृतेभगवद्धर्ममेवतत्रपर्य वसाययितु सनुनिरंतरमेवनिषेकाम्य कर्मशास्ततः उपदिशतोनतुवेदेप्रवर्तनार्थंतत्प्ररोचनयायत्किंचिदनुवदतुरुपवदतःकस्यचिदन्यस्यापि महान्व्यतिक्रमोवेदतात्पर्याद्वर्णनान्यायःस्यात्भवतःस्यादितितुकथंभवतीतिभावःननुवेदेपितादृशकाम्यकर्मकथनस्यनिरंतरतादृश्यते तत्राहयद्वाक्यतइतियस्यत्वद्विधस्यवाक्यतागुरुहरंवेदार्थनिर्णायकाद्वाक्याद्वचनमातात्पर्येमुतभक्तलोकप्रसिद्धवातकोटिविस्तरपुराणोतिहा सतःस्वेच्छयायेनसंगृहीतात्तत्तद्वाक्यादितरोजनस्तदेवकर्तव्यमितिपराभृशन्स्थितोयथानिश्चलःस्यात् तस्यतद्विधस्यनिवारणमन्यथाव क्लृप्तयाचितनंतत्स्वल्पतमथास्यनान्यस्यप्रचुरतमवाक्येनापिनमन्येतयस्मात्तथीशप्यादानामपिजैमिन्यादीनामन्याप्रपत्तिदृश्यतेतस्मान्प्रयुरं धर्मपरित्यज्यनिवृत्ततत्पदगीयमानादित्यादिरीत्यास्वयंसंसर्वापच्छमर्ककाम्यं च यद्भगवदादृश्यतदेवचरणंतामितिभावः अतोनबुद्धिभेदंजन येदज्ञानांकर्मसंगिनाम् जोषयेत्सर्वकर्माणिविद्वान्युक्तःसमाचरन्निति श्रीगीतावाक्यंतुज्ञानोपदेष्टविषयमेवनतुभगवद्धर्ममहिमज्ञानादृशवि विषयंतदुक्तंश्रीमदजितेन स्वयंनिश्रेयसंविद्वान्नवक्त्यज्ञायकर्महि नरातिरोगिणोपथ्यंवांछतोपिभिषक्तमइतितादृशायदेशोसर्वेषामेवपर विद्वत्तास्पदत्वादितिभावः ॥ १५ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

सत्यं तर्ह्यच्युते भाव एव सर्व्वोत्कृष्टत्वेन तवाभिमतः स च तन्नामलीलाकीर्त्तनश्रवणादिभिरेव भवति तत्र नाम रामकृष्णेत्यादि प्रसिद्धमेव लीला कीदृशी तवाभिमता तामुपदिशेत्यपेक्षायामाह अथो इति । अमोघदृक् अव्यर्थज्ञानः शुचि शुद्धं श्रवो यशो यस्य तथाभूतो भवान् भवति । अतः सत्ये रतो दृढव्रतश्च सन् अखिलानां जनानाम् अखिलस्य पैशस्य वा विमुक्तये तस्य विविधं चेष्टितं लीलां समाधिना चित्तैकाग्र्येण स्मर । लीला हि भक्तिमति शुद्धे चित्ते स्वयमेव स्फुरति तस्याः स्वप्रकाशत्वादनन्तत्वादतिरहस्य-त्वादन्यथा केनापि वक्तुं ग्रहीतुं चाशक्यत्वादिति भावः । स्मृत्वा च वर्णय । तदेवामोघदृक्त्वं शुद्धयशस्त्वम् अन्यथा नैवेति भावः । यद्वा अमोघे दृशौ नेत्रे यस्य शुचिनी श्रवसी कर्णौ यस्येति काचित् लीला नेत्राभ्यां दृष्टा काचित् कर्णाभ्यां श्रुता च तथा सत्यरत इति धृतव्रत इति आसक्तिनिश्चयसूचिताभ्यां मनोबुद्धिभ्यामपि काचिदतिरहस्या अदृष्टश्रुताप्यनुभविष्यति सा सा सम्प्रति चित्तैकाग्र्येण स्मर्य्यतां स्मृत्वा च वर्ण्यताम् । अत्रानुस्मरेति मध्यमपुरुषो वाक्यभेदात् ॥ १३ ॥

अन्वयेनोक्त्वा व्यतिरेकमाह तत इति । तत उरुक्रमचेष्टितात् अन्यथा यत् किञ्चनापि किं पुनर्बहु विवक्षतः वक्तुमिच्छतोऽपि किं पुनर्वदतः वदतोऽपि किं पुनस्तन्मुखात् श्रुत्वा तदनुतिष्ठतः । सर्व्वत्र हेतुः पृथग्दृशः तच्चेष्टितात् पृथग्वस्त्वन्यदेव दृक् दृष्टिस्तात्पर्य्यं यस्य तस्य अतस्तत्कृतैः रूपैर्निरूपणीयैरर्थैर्नामभिस्तद्वाचकैः शब्दैश्च दुःस्थिता अनवस्थिता मतिः । कदाचिदपि काले क्वापि देशे । आस्पदं स्थानम् । वाताहतनौरिवेति वातेन घूर्णयित्वा नानास्थानं नीत्वा आहता व्याहता अन्ततो निमज्जते एव यथा तथा तैर्नानकर्मकाव्यकौशलादिभिरिति ॥ १४ ॥

ननु मया भगवद्धर्म्म एव ग्राहयितुं भारतादिशास्त्रं कृतम् । किन्तु कामिलोकानां भगवद्भक्तिमनिच्छतां शास्त्रे प्रवर्त्तनार्थमेव प्रथमं ग्राम्यसुखप्रक्षेपो दत्तः । न तु मे तत्र तात्पर्य्यम् । मुनिर्विवक्षुर्भगवद्गुणानां सखापि ते भारतमाह कृष्णः । यस्मिन्नृणां ग्राम्यसुखानुवादैर्मतिर्गृहीतानु हरेः कथायामिति विदुरोक्तिरेव प्रमाणमिति चेत् । सत्यम् उपकारे प्रवृत्तात् त्वत्त एव लोकानामपकार एवाभूदित्याह जुगुप्सितमिति । धर्म्मकृते विदुरोक्तन्यायेन भगवद्धर्म्मग्रहणार्थमेव जुगुप्सितम् अनुशासतः काम्यधर्म्मानु-पदिशतस्त्वत्तः सकाशादेव स्वभावरक्तस्य विषयेषु प्रसक्तस्य एव रागिणो लोकस्य महान् व्यतिक्रमः उपप्लवो जातः । कुत इत्यत आह यद्वाक्यतो वेदव्यासवाक्यतो धर्म्म इति इतरः प्राकृतो जनः देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य खादन् मांसं न दोषभागित्यादि विधावेव स्थितः तस्य धर्म्मस्य निवारणं सर्व्वधर्म्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रजेत्यादिवाक्येन क्रियमाणं न मन्यते किन्तु प्रवृत्तिमार्गानधिकृतविषयमेतद्वाक्यमिति कल्पयति । तदुक्तं मतान्तरोपन्यासे अहः—तत्रैवं शक्यते वक्तुं येऽन्ये पङ्ग्वादयो नराः गृहस्थत्वं न शक्यन्ते कर्तुं तेषामयं विधिः ॥ नैष्ठिकं ब्रह्मचर्य्यं वा परिव्राजकताथ वा । तैरवश्यं ग्रहीतव्या तेनादावेतदुच्यते इत्यादि ॥ १५ ॥

सिद्धांतप्रदीपः

यतोभगवदीयानिज्ञानकर्मवाक्चातुर्याणिमुमुक्षूपकारकाणि अथोअतःकारणात उरुक्रमस्यउरवः बहुविस्तृताः क्रमाः चरणावि-न्यासादस्यतस्ययत विचेष्टितंचरित्रम चरित्रप्रतिपादकंपुराणमितियावत अखिलानांमुमुक्षूणांबंधविमुक्तयेतत समाधिनात्वमनु स्मरतन्निर्माणार्थमितिशेषः ननुतत्रममकाशक्तिरित्यतआह हेमहाभाग भवानमोघदृगस्ति अमोघदृक शुचिशुद्धंश्रवोयस्यसशु चिश्रवाःसत्येब्रह्मणिरतः सत्यरतः धृतानिलोकहितावहानिव्रतानियेनसधृतव्रतः एवंभूतस्यतवकिमसाध्यमितिभावः ॥ १३ ॥

भगवद्विविधचेष्टितबोधकपुराणनिर्माणंविनात्माऽसंतोषपदंमयोपदिष्टमन्यथातुत्वदात्माऽसंतोषनिवृत्तिर्नास्तीत्याह अतइति अत उरुक्रमचरित्रबोधकपुराणप्रकाशनात पृथग्दृशः अन्यदृष्टेः अन्यथोक्तोपायाद्वैपरीत्येन आत्मासंतोषनिवर्तकंयत्किंचनार्थतरंविव क्षतः वर्णयतस्तव तत्कृतरूपनामभिः तयाविवक्षयाकृतैः संकल्पितैः रूपैर्नामभिश्चदुःस्थिताः अविषयेप्रवृत्ताव्यामोहितासती मतिः कर्हिचित्कदाचिदपिकस्मिंश्चिदपिविषये आस्पदंस्थानंनलभेत वाताहतनौरिव ॥ १४ ॥

तदेवमुक्त्वाद्युपरीक्ष्येतत्त्वंकश्चिन्मेश्रृणोतिधेर्मादर्थश्चकामश्चसकस्मात्रसेव्यते इत्याद्याग्रहेणभारतादिषुधर्मादिप्रतिपादनमनुचित मेवेत्युक्तंतन्मुमुक्षून्प्रत्यनुचितमस्तुमुमुक्षुजनोपकारार्थंतुकथंचिदुचितंभवतु द्वौमासौतुमत्स्यमांसेनतृप्तिर्भवतिपितॄणांत्रीन्मासान्हारिणेननैव चातुर्मास्यंशशेनतु आजेनमासान्प्रीयंतेपंचैवपितरोनृप वाराहेणतुषण्मासान्सप्तवैशाकुनेनतु मासानष्टौपार्षतेनरौरवेणनवैवतु गवयस्यतुमांसेन तृप्तिर्मासान्दशैवतु मांसेनैकादशप्रीतिःपित्रृणांमाहिषेणतु गव्येनदत्तेश्राद्धेतुसंवत्सरमिहोच्यते श्राद्धकल्पे जुगुप्सितंस्वभावरक्तस्यजीवस्य धर्मे कृतेपित्रपोषणाख्यधर्मार्थम् अनुशासतीभवतः महान्व्यतिक्रमः ननुमदानांस्वाभाविकप्रवृत्तिनिवृत्त्यानियमार्थमिदमुक्तं पुनःमदुपदेशेन तन्निवारणंशक्यमतआह यदिति यद्यस्यतववाक्यतः इतरः लौकिकोजनः धर्मोयमिति दृढविश्वासेनस्थितः तस्याहिंसूक्ष्मकर्मणःसाङ्गैः विधमार्णानिवारणंनमन्यते ॥ १५ ॥

विचक्षणोऽस्यार्हतिवेदितुंविभोरनंतपारस्यनिवृत्तितःसुखम्

प्रवर्तमानस्य गुणैरनात्मनस्ततोभवान्दर्शयचेष्टितंविभो ॥ १६ ॥

त्यक्त्वास्वधर्मंचरणांबुजंहरेर्भजन्नपक्वोथपतेत्ततोयदि ।

यत्रक्ववाभद्रमभूदमुष्यकिंकोवार्थ आप्तोभजतांस्वधर्मतः ॥ १७ ॥

तस्यैवहेतोः प्रयतेतकोविदोनलभ्यतेयद्भ्रमतामुपर्यधः ।

तल्लभ्यतेदुःखवदन्यतः सुखंकालेनसर्वत्रगभीररंहसा ॥ १८ ॥

नवैजनोजातुकथंचनाव्रजेन्मुकुंदसेव्यन्यवदंगसंसृतिम् ।

स्मरन्मुकुंदांघ्र्युपगूहनंपुनर्विहातुमिच्छेन्नरसग्रहोयतः ॥ १९ ॥

इदंहिविश्वंभगवानिवेतरोयतोजगत्स्थाननिरोधसंभवाः ।

तद्धिस्वयंवेदभवांस्तथापिवैप्रादेशमात्रंभवतः प्रदर्शितम् ॥ २० ॥

भाषा टीका।

अतएव हे महाभाग ? आपस्वयं अमोघदर्शनात्म हैं पवित्रयशयुक्त हैं सत्य में अनुरत और धृत व्रत हैं। आप समाधिद्वारा उरुक्रम भगवान् की लीलाओं को स्मरण कीजिये और समस्त जीवों के बंधन मुक्त होने के लिये उनहीं लीलाओं को वर्णन कीजिये ॥ १३ ॥

क्योंकि भगवान की लीलाओं को छोड़ ... और कुछ वर्णन करना चाहता है उस पृथग्दर्शी की बुद्धि वर्णनीय विषयके रूप और नाम से चंचल होकर कहीं भी स्थिर नहीं ... है तीव्र पवन में कंपित नौका के समान सर्वथा अस्थिर होजाती है ॥ १४ ॥

श्री भगवान के यशके अतिरिक्त धर्म का वर्णन अकिंचित् कर हीनहीं है, विरुद्ध फल भी करता है। जुगुप्सित काम्य कर्ममें स्वभाव सेंही जीवकाअनुराग है। उसी कर्म को धर्मकह कर जो आपने उपदेश किया है यह बड़ा अन्याय है तुमारे ही वाक्यसे काम्यकर्मादिकोंको मुख्य धर्म मानकर जीव अब न तुम्हारे किये निवारण को मानता है। न और किसी तत्वज्ञ का निवारण मानता है ॥ १५ ॥

श्रीधरस्वामी।

ननु यद्येवं प्रवृत्तिमार्गो निन्द्यते तर्हि निवृत्तिमार्गे सर्वक्रियात्यागेनैव पारमेश्वरसुखस्वरूपानुभूतिः किं तद्यशःकथनेनापि तत्राह विचक्षणोऽतिनिपुणः कश्चिदेव निवृत्तितः सर्वक्रियानिवृत्त्या अस्य विभोः सुखं निर्विकल्पकसुखात्मकं स्वरूपं वेदितुं ज्ञातुमर्हति। न पुनरविचक्षणः प्रवृत्तिस्वभावः विमुक्तेर्हेतुः न अन्तः कालतः पारञ्च देशतो यस्य तस्य विभोश्चेष्टितं ततः कारणात् हे विभो अनात्मनो देहाद्यभिमानिनः अतएव गुणैः सत्वादिभिःप्रवर्तमानस्य जनस्य दर्शय। भवानिति स्वामित्यर्थः। भर्गावित्ति पाठे तु सम्बोधनम् ॥ १६ ॥

एवं तावत् काम्यकर्मादेरनर्थहेतुत्वात् तं विहाय हरेर्लीलैव वर्णनीयेत्युक्तम्। इदानीन्तु नित्यनैमित्तिकस्वधर्मनिष्ठामपि अनादृत्य केवलं हरिभक्तिरेव उपदेष्टव्येत्याशयेनाह त्यक्त्वेति। ननु स्वधर्मत्यागेन भजन् भक्तिपरि पाकेण यदि कृतार्थो भवेत् तदा न काचिच्चिन्ता। यदि पुनरपक्व एव म्रियेत ततो भ्रष्टः तदा च स्वधर्मत्यागनिमित्तोऽनर्थः स्यादित्याशंक्याह। ततो भजनात् पतेत् कथञ्चित् भ्रष्टः म्रियेत वा यदि तथापि भक्तिरसिकस्य कर्मानधिकारात् नानर्थशंका। अङ्गीकृत्याप्याह यत्र क्व वा नीचयोनावपि अमुष्य भक्ति रसिकस्य अभद्रमभूत् किं नाभूदेवेत्यर्थः। भक्तिवासनासद्भावादिति भावः। वाशब्दः कटाक्षे। अभजद्भिः केवलं स्वधर्मतः को वार्थः आप्तः प्राप्तः अभजतामिति षष्ठी तु सम्बन्धमात्रविवक्षया ॥ १७ ॥

श्रीधरस्वामी ।

ननु स्वधर्ममात्रादपि कर्मणा पितृलोक इति श्रुतेः पितृलोकप्राप्तिः फलमस्त्येव तत्राह तस्यैवेति । कोविदो विवेकी तस्यैव हेतोस्तदर्थं यत्नं कुर्वीत यत् उपरि ब्रह्मपर्यन्तम् अधः स्थावरपर्यन्तञ्च भ्रमद्भिर्जीवैर्न लभ्यते । षष्ठी तु पूर्ववत् । भगवद्भक्तिसुखार्थमेव प्रयतेत तस्य दुर्लभत्वादित्यर्थः । तत्तु विषयसुखमन्यत एव प्राचीनस्वकर्मणः सर्वत्र नरकादावपि लभ्यते । दुःखवत् यथा दुःखं प्रयत्नं विनापि लभ्यते तद्वत् । तदुक्तम्—अप्रार्थितानि दुःखानि यथैवायान्ति देहिनाम् । सुखान्यपि तथा मन्ये दैवमत्रातिरिच्यते इति ॥ १८ ॥

यदुक्तं यत्र क्व वाऽभद्रमभूदिति तदुपपादयति न वै इति । मुकुन्दसेवी जनः जातु कदाचित् कथञ्चन कुयोनिं गतोऽपि संसृतिं नाव्रजेत् नाविशेत् । अङ्ग अहो । अन्यवत् केवलकर्मनिष्ठवत् इति वैधर्म्ये दृष्टान्तः । कुत इत्यत आह । मुकुन्दाङ्घ्र्युपगूहनमालिङ्गनं पुनः स्मरन् विहातुं नेच्छेत् । यतोऽयं जनो रसग्रहः रसेन रसनीयेन गृह्यते वशीक्रियते । यद्वा रसे रसनीये ग्रह आग्रहो यस्य । तदुक्तं भगवता—यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि स इति ॥ १९ ॥

तदेवं भगवल्लीलां प्राधान्येनानुवर्णय इत्युक्तं तत्र को भगवान् का च तस्य लीला इत्यपेक्षायामाह । इदं विश्वं भगवानिव स तु अस्माद्विश्वस्मादितरः ईश्वरात् प्रपञ्चो न पृथक् ईश्वरस्तु प्रपञ्चात् पृथगित्यर्थः तत्र हेतुः यतो भगवतो हेतोर्जगतः स्थित्यादयो भवन्ति । अनेनैव लीला अपि दर्शिता यद्वा इदं विश्वं भगवान् इतर इव यः स जीवोऽपि भगवान् चेतनाचेतनप्रपञ्चस्तद्व्यतिरेकेण नास्ति स एवैकस्तत्त्वमित्यर्थः हिशब्देन सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिप्रमाणं सूचितम् । तद्धि स्वयमेव भवान् वेद । प्रादेशमात्रमेकदेशमात्रम् आचार्यवान् पुरुषो वेदेत्यादिश्रुत्यर्थसम्पादनाय प्रदर्शितम् ॥ २० ॥

दीपनी ।

अङ्ग अहो इति । अङ्ग सम्बोधने हर्षे सम्भ्रमासूययोरपीति मेदिनी ॥ १९ ॥

भगवानिवेति । अत्र एवशब्दः खलु मूलोक्त इवशब्दस्यार्थभूतः ॥ २० ॥ २१ ॥

श्री वीरराघवः ॥

नन्वकृतस्तत्त्वविज्जनोऽज्ञानात्तु नामकृत्यं वेत्तुमसमाभिप्रायं जानात्येवेत्यत आह विचक्षण इति यद्यप्यस्य विभोर्भगवतः अनन्तपारस्य कर्मशीर्षणीयं अपारं चेष्टितं विचक्षणः निपुणबुद्धिर्निवृत्तिधर्मरतः निवृत्तिधर्मनिष्ठतया सुखं यथा तथा वेदितुमर्हति निवृत्तिधर्मनिष्ठो भगवद्विभवाभिज्ञो दुर्लभ इति भावः तथापि गुणैः रजआदिगुणमूलकै रागादिभिः प्रवर्त्तमानस्यानात्मनः आत्मज्ञानरहितस्य जनस्याथ भीशचेष्टितं दर्शय प्रपञ्चनिर्माणं वर्णयेत्यर्थः शास्तनामाज्ञातज्ञापनरूपं तत्रार्थकामयोः कश्चिदपि हेयत्वानुकाचापि विचक्षणो जनो जानात्येव अतस्तं प्रति किञ्चिदप्यर्थकामयोर्हेयत्वज्ञापनं व्यर्थमेव अविचक्षणं त्वदभिप्रायानभिज्ञं प्रत्यपि तच्च व्यर्थमेवातोऽविचक्षणजनस्यापि सुखप्रतिपत्तये अर्थकामयोर्हेयत्वं भगवच्चेष्टितज्ञानस्य निरतिशयपुरुषार्थसाधनत्वं च विपुलप्रबन्धनिर्माणेन दर्शयेति भावः ॥ १६ ॥

यदुक्तं कुतः पुनः शश्वदभद्रमीश्वरेनचार्पितं कर्मेति कर्मणोऽभद्रगर्भत्वं भगवद्भक्तियोगस्य शश्वद्भद्रगर्भत्वं च तदुभयमुपपादयति ॥ त्यक्त्वेति एतेदिति शरीरपातोक्तिः ईश्वरेनचार्पितं स्वधर्मं स्वसमीहितफलसाधनं धर्मं त्यक्त्वा हरेः चरणाम्बुजं भजन् भजमानोऽयः सत्त्वपकः अपक्वकषायः पतेत् म्रियते यदि अमुष्य यत्र क्वापि किमभद्रं भविष्यति न किञ्चिदपीत्यर्थः नहि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमतामिति भगवदुक्तेरिति भावः अभजतामिति च्छेदः हरेश्चरणाम्बुजमभजतां यद्वा स्वधर्मं न इति सार्वविभक्तिकस्तसिः स्वधर्ममभजतां स्वधर्ममनुतिष्ठतां कर्तरि षष्ठ्यां कोवार्थः आप्तः प्राप्तः नकोपीत्यर्थः तेतं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्तीति भगवदुक्तेरिति भावः अन्तवदेवास्य तद्भवति तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते प्लवाह्येते अदृढा यज्ञरूपा इत्यादिश्रुतेश्चेति भावः ॥ १७ ॥

एवं भगवद्भक्तिस्वधर्मयोः शश्वद्भद्रगर्भाभद्रगर्भत्वे प्रतिपादिते अथ तत्फलयोरुपायान्तरालभ्यत्वलभ्यत्वे वदन् उपायान्तरेभ्यस्तु सुखसाधनो यथुक्तभयभूतहितं कार्यमित्याह तस्यैवेति उपरि ब्रह्मलोकादिभ्यः अधः पातालादिषु भ्रमतां जीवानां परब्रह्मानुभवात्मकं न लभ्यते तस्यैव हेतोस्तत्सु

श्रीवीरराघवः ।

असाधनोपयुक्तोपायदर्शनार्थमेवकोविदोनि पुणबुद्धिस्तादृशोयतेतयत्नंचेत्तद्धितकारित्वंनान्यथेतिभावः तत्सुखंवैषयिकसुखंतुसर्वत्रउपर्य-धश्चगभीररंहसादुर्लभ्यंवेनेतकर्मणाप्युपलक्षणमिदंभ्रमतामित्यनुषंगः कालेनतयुक्तोधेनप्राचीनेनकर्मणाचभ्रमतांजायमानानां जनानामित्य-र्थः अन्यतदुपायांतरादेवकालकर्मादिरूपाल्लभ्यतेदुःखवद्यथादुःखंतद्वत् अप्रार्थितमपिदुःखंकालकर्मादिहेतुवंतरेणैवभवतितद्वद्वैषयिकसुखम-पीत्यर्थः यद्वाभक्तिसाध्यनैश्रेयससुखस्याश्रुतपूर्वस्यदुःखासंभिन्नत्वआपन्नायभक्तिव्यतिरिक्तोपायांतरसाध्यस्यसर्वस्यापिदुःखमिश्रत्वमाहतदि ति अन्यतअनभिसंहितफलवर्णाश्रमधर्मोपकृतभगवद्भक्तिव्यतिरिक्तो पायाद्य त्सुखंमहताकालेनसर्वत्रलभ्यतेतद्दुःखवत्दुःखमिश्रमेवदुःखासं खवदुःखमिश्रंतुप्रागुक्तोपायादेवेत्यर्थः ॥ १८ ॥

यत्रकथानद्गमसूद्रसुण्यकिमितिकाकासूचित मभिप्रायंसिद्धान्तलोकन्यायेनविवृणोति नवाइति अंगहेवाद्बादरायणमुकुंदसेवीमुकुंदभक्तो-जनः कदाचिदपीकथंचिदपिसंसृतिनाव्रजेत्किंतुततोमुच्यतेवेत्यर्थः इदंनिष्पन्नभक्तियोगनिष्ठपुरुषाभिप्रायंकंतस्यतावदेवचिरंयावन्नविमोक्ष्ये-अथसंपत्स्यइतिश्रुतेःअनिष्पन्नभक्तियोगोऽपिजनःअन्यवत्केवलकाम्यकर्मिवत्संसृतिंअंतर्नहि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिंतात गच्छतीत्यादिवचनात् अनिर्विलक्ष-णमेवप्राप्नोतीतिभावः तदेवविशदयतिस्मरन्निति मुकुंदं मुच्यतेऽनेन संसारेणेति मुकुंदांघ्र्योः संवरसंसरपत्रवरणेप्रपन्नमितिया वतस्मरन्यौवदेहिकंस्मरन्नित्यर्थः तत्पुनर्विहातुंत्यक्तुंनैच्छेत् कुतः यतोमुकुंदसेवीजनः रसग्रहः रसोवैसः रसंह्येवायंलब्ध्वानंदीभवती त्युक्तरीत्यानिरतिशयानंदात्मकं रसरूपं परमात्मानंगृहीतवानित्यर्थः तथाचोक्तंभगवता तत्रतंबुद्धिसंयोगंलभतेपौर्वदेहिकं यततेचततोभूयः संसिद्धौकुरुनंदन पूर्वाभ्यासेनतेनैवह्रियते ह्यवशोऽपिसइत्यादिना ॥ १९ ॥

ननुकेतेभगवद्गुणायेमयावर्णनीयाइत्यपेक्षायांनिःसीमानंत्वात्स्वमयोपदेष्टुंसाकल्येन त्वयावर्णयितुंवाऽशक्याः किंतुसंग्रहेणतावद्दर्शया मीत्याह इदमिति यतोयस्माज्जगत्स्थितिसंहारसर्गाः भवंतिसभगवानिदंविश्वं एवमितरश्चेतरप्रपंचायवैवमितिशब्दस्यापिप्रशब्द पर्यायत्वानुशासनात् विश्वाभिधोऽपिविश्वं चिल्लक्षणाइत्यर्थःयतइति जन्माद्यस्ययतइत्यत्रेवहेतौपंचमीभगवानिदमित्यनेनसर्वंखल्विदंब्रह्मतज्जलानितिश्रुत्यर्थोऽभिप्रेतः एवंजगदुपादानत्वजगन्निमित्तत्वतदुभयाक्षिप्तसर्वशक्तित्वउपादानकारणाक्षिप्तसर्वांतरात्मत्वचिदचिद्विशिष्टत्व तन्मूलकजगदभिन्नजगद्विशिष्टत्वतमूलकतद्विलक्षणत्वकारणत्वाक्षिप्तोपास्यत्वमोक्षप्रदत्वादयोगुणाः सामर्थ्यादत्रफलिताः एवमादय-स्त्वयावर्णनीयाइतिभावः तद्धिउक्तगुणादिजातंभवान्स्वयमात्मनावेदतथापिमयाभवतः प्रादेशमात्रंप्रदेशएवप्रादेशः स्वार्थेवाप्रादेशमात्रं गुणानामेकदेशमात्रमेवप्रदर्शितम् यद्यपिजगदुपादानत्वादीनांभगवद्गुणानामानंत्यंभवान्जानात्येवतथापिपृष्टेनमयादिङ्मात्रंप्रदर्शितमि-त्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीविजयध्वजः ।

समाधिभाषात्मकग्रंथेधिकारंभावादुपरम्यतइतिनवक्तव्यमितिविज्ञापयति विचक्षणइतिनिवृत्तितोगुणैःप्रवर्तमानस्यानात्मनोस्यानं तपारस्यविभोःसुखंविचक्षणोवेदितुमर्हतियस्मात्ततोभवान्पूर्वस्यविभोश्चेष्टितंदर्शयत्वेत्यन्वयः अनुष्ठितनिवृत्ति धर्मात्सत्त्वादिगुणोऽलग्नस्तु द्धाद्योप्रवर्तमानस्यानात्मनः अस्वामिकार्यस्यजीवस्य अपरिमितमूर्तेर्विभोर्भगवतः सकाशात्यद्विष्ण्यसुखंभवति तत्सुखंविचक्षणोविशि ष्टाचार्यःसात्त्विकप्रकृतिर्ज्ञातुंयोग्य इतियस्मात्तस्माद्विभोः सर्वगस्यहरेश्चरितंसमाधिभाषात्मकग्रंथकरणेनज्ञापयेत्यतोधिकारभावान्ना परंतव्यमितिभावः अनात्मनोबुद्ध्यादेर्गुणैः सत्त्वादिभिः शब्दादिषुप्रवर्तमानस्यजनस्यसुखायविभोश्चेष्टितंदर्शयेतिवा ॥ १६ ॥

इतोऽपिप्रवृत्तिधर्मोपदेशान्निवृत्तिधर्मोपदेशोवरीयानित्याहत्यक्त्वेति अथस्वधर्मंत्यक्त्वाहरेश्चरणांबुजंभजंस्ततःयद्यपक्वः पतेत्तदाऽमुष्य यत्रकथाभद्रमभूत स्वधर्मंभजतांकोवाअर्थआप्तइत्येकान्वयः भगवद्विषयस्वधर्मानुष्ठानात्मकप्रशस्तधर्मंत्यक्त्वानिवृत्तिधर्मविधायकशा स्त्रोक्ताचारैः हरेःपादपद्मसेवमानः पुरुषस्तस्मादनधिगतापरोक्षज्ञानादिस्तत्फलपरिपाकोरागाद्यंतरायविहतः स्खलेत्तथाप्यमुष्यपुंसःक्वि प्रभवतिधर्मात्मेत्यादिप्रमाणात्यत्रकथाजन्मांतरेश्रीमदादिकुलोद्भूतस्यनिवृत्तिधर्मात्मकंभद्रमेष्यत्युनिश्चितंयस्तदतीतत्वेनभसयतइतिवचनाद मुत्रनिष्पन्नमेव केवलंप्रवृत्तिधर्मंभजतामनुतिष्ठतांअस्खलनेपिधर्मादिपुरुषार्थःप्राप्तोनकोऽपीतिभावः तस्मान्निवृत्तिधर्मविधायकशा स्त्रंभवान्करोत्वितिभावः ॥ १७ ॥

तस्माद्विवेकिनामप्रवृत्तिधर्मंविहायनिवृत्तिधर्मंपुनरनुष्ठेयइत्याह तस्यैति कोविदस्तस्यैवहेतोःप्रयतेत उपर्यधोभ्रमतांयन्नलभ्यते गभीररंह सा कालेनान्यतःसर्वत्रदुःखवत्सुखंलभ्यतइत्येकान्वयः अनंतपारस्येतिहरेर्मुख्यप्रसादलभ्यंयत्सुखमुक्तंतस्यैवहेतोर्नान्यस्य तत्सुखहेतु निवृत्तिधर्मोक्तसाधनस्यार्थे प्रयत्नंकुर्याद्यत्सुखंभूस्वर्गादिषुप्रवर्तमानानांप्रवृत्तिधर्मिणांपुरुषाणां नसुलभंनिरंतरंनिवृत्तिधर्मंसेवमानानांच कदाचिदनेकजन्मपरिमितेनकालेनान्यतःसर्वदेवेभ्योऽन्यतमभिन्नाद्धरेःसर्वदेशकालेषुनिर्दुःखस्वरूपसुखमभिव्यज्यतेतस्मान्निवृत्तिधर्मएवश्रेयानि तिभावः यथापापिनांप्रयत्नमंतरेणदुःखंलभ्यतेतथानिवृत्तिधर्मिणामपिसाधनसामग्रीविनाचिरायासेनसुखंलभ्यतइत्यस्मिन्नर्थेदुःखवदिति-दृष्टांतोवास्वर्गादौभ्रमतांयत्सुखंनलभ्यतेविवेकीतस्यैवसुखस्यहेतोःप्रयतेत एवशब्दव्यावर्त्यमाहतदिति अन्यतोविषयसंयोगात्यद्दुःखोपेतंसुखं तद्गभीररंहसाकालेनसर्वत्रलभ्यते तस्मात्तादृशसुखसाधनेयतनीयं किंतुतद्व्यतिरिक्तस्यनित्यस्यकेवलस्यस्वरूपसुखस्येतिवा ॥ १८ ॥

श्री विजयध्वजः

इतोपि निवृत्तिधर्मं एव श्रेयानित्याह नचाइति अंगाहे भगवन्मुकुंदसेवी जनोन्यवन्मुकुंदानिवमान वज्जातुकदाचिदपि कदेचनकस्मा च्चिदपि शास्त्रसंसृतिं नव्रजेद्धि शब्देन न हि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति इति वाक्यं प्रमाणयति कुत इति तत्राह स्मरन्निति मुकुंदस्य भगवत आवरणारविंदालिंगनसुखं स्मरन्ननुभवन् रसग्रोजनः पुनर्विहातुं नेच्छेदित्यन्वयः ॥ १९ ॥

मुकुंद रूप माह । इदमिति स भगवानिदं विश्वमिवनतु विश्वं किंतु इतरः विलक्षणः लक्षणः कुतः जगत्स्थाननिरोधसंभवाइति यतः जगत्स्थापयति निरोधयति संहरति संभावयति उत्पादयतीति तथोक्तः जन्माद्यस्य यत इत्यादि लक्षणलक्षितसार्वज्ञ्यसर्वस्वातंत्र्यसर्वशक्तिसर्वेश्वरत्वादि गुणपूर्णत्वात् सर्वज्ञत्वादिगुणविशिष्टाज्जगतो भिन्नोनुभवासिद्ध इति हि शब्दः किंच भगवान्स्वयंतद्ब्रह्म लक्षणं चेदजानातिहि यस्मादिदं स्व कथनं प्रमाणचितमिति भावः तथापि भवतः सर्वं सिद्धं न मयाख्येयांशोस्ति तथाप्युपाख्याय पुरोबालवद्व्याकृताकाशसदृशज्ञानवतः भवतः केवलमादेशाकाशपरिमितज्ञानं प्रदर्शितं मयेतिशेष इत्यन्वयः ॥ २० ॥

सुबोधिनी ।

ननु तथापि मीमांसाद्वयेन मार्गद्वयस्य सिद्धत्वात् किमनेन तृतीयेनेत्यत आह विचक्षण इति आत्मसुखं हि निवृत्तिमार्गे प्रकटी भवति ॥ ब्रह्म सुखं च परं शकवत्प्रसर्वं परित्यागेन वैराग्यं च नेदानीं संभवति तदर्थं च कृत प्रयत्नेन लब्धं तत्किवा स्तुतिकर्तने तिन्यायेन स्वतंत्र एवायं मार्गोस्तीत्यभिप्रायेणाह विचक्षणाः कश्चिदेव अस्य जगदनंतपारस्य देशकालापरिच्छिन्नस्य सर्वे होपरि तितनु सुखं चेदितुमर्हतीता तथापि न कार्यसिद्धिरित्याह ब्रिभो रयित आत्मनो देहादेः गुणैर्विषयैः प्रवर्तमानस्य नतत्सुखमिति पूर्वेण संबंधः नेत्यध्या हारः अथवा तस्यानिवारितस्तत्संगाभावेन ननु लेषासपि हि तार्थकरणे समर्थः यद्वा प्रवर्तमानस्यार्थे तत्संबंधी वा भवान् तदर्थं यत्नकरणात् तदुद्धारार्थं भगवद्गुणाख्यानं कर्तव्यमित्यर्थः निर्वाहक माहोविभोरिति ॥ १६ ॥

एवं चतुर्भिः श्लोकैः उपक्रमोपसंहाराभ्यां चरित्रकथनो विधिर्निरूपितः तस्य मीमांसामाहद्वाभ्यां त्यक्त्वेति ननु भगवत्कथाकेन श्रोतव्याकिं धर्मकर्तृभिर्लौकिकैः अधर्मकर्तृभिर्वा तत्राद्यस्यानवकाशः द्वितीयस्य लौकिकव्यापारेनाविष्टस्य नप्रवृत्तिः तृतीयदुष्टाधिकारित्वाद् सच्छास्त्रता स्यात् सर्वाधिकारित्वान्निवृत्तिमार्गनिष्ठत्वे तथा स्ति वा श्रवक्तव्यमिति तत्राच्यते धर्मकर्तृभिरेव श्रोतव्यं परं धर्मपरित्यागेन जन्मांतर स्तुह अपि विवाक्यात् यथा निवृत्तिमार्गे धर्मपरित्यागः तथात्रापि तावत्कर्माणि कुर्वीतेति भगवद्वाक्यात् साधकानां वा चिरकालसाध्यानां चापरित्यागः तथाच त्यक्त्वेति विधिः स्यात्तदेशपुधर्मत्यागवचन इत्यर्थाकार्योनुसंधेयः तत्र हेतुः अस्य धर्म मितिदेहादिधर्मं तदधिकारेणाप्रवृत्तं स्वस्यतु जीवस्य दासत्वात् भगवत्सेवैव स्वधर्मः दाशाकितधाविश्रमप्यधीयतएवेत्यक्तदासाचाकितव्रतिइदं विस्तृतमस्माभिः अंशो नानाव्यपदेशादित्यत्र हरेर्भगवतः परब्रह्मणः भक्तिमार्गानुसारेणाचरणसेवाजीवानां स्वाभाविको धर्मः अंशत्वं पिऔशिनः सेवः मुख्याये पामद्भवस्तत्वेपामपि देहधर्मापेक्षया अंतरंग अतः मतांतरमनूद्य दूषयति यद्यपक इति अथ यदि पतेदिति जीवस्य दासत्वेनस्वधर्मत्वात् पतनशंकैव नास्ति भगवत्सायुज्यसाधनत्वाच्च अधमेवचतस्य पाकः पर्यवसानात् अस्वौपाधिकं जीवत्वं तदा अस्वाभाविकारकृतत्वात् अपक्वता स्यात् तथापि न पतनशंका पग्भोगाधिस्थात् अथासिध्रकमेणाधिकार्यते ब्रह्मभावं प्राप्तस्य शरीरधर्म इति तथा सतिपतेत् पुनर्जीवभावं प्राप्नुयात् तत्रापि न अनावृत्तान्यत इत्याह तत इति एवमपक्व पक्षं ब्रह्मभावाख्यं श्रेयपक्षमनूद्य दूषयति यत्र क्वचेति साक्षाद्भगवत्सायुज्य हेतु भगवत्सेवायामपि यदिपातः तदा कसाधनांतरेतस्य भद्रं भविष्यति साक्षाद्धि पूर्वावस्थासाध्यमेव वेत्यनादरेकापि साधनं तस्य भद्रं न भविष्यतीत्यर्थः यदा स्वाभाविकभजनज्ञानादीनां न पुरुषार्थपर्यवसायित्वं तदा दूरापास्तमन्यधर्माणामित्याह कोवार्थ आप्तो भजतां स्वधर्मतश्चाभजतामसेयकानां केवलदेहाध्यासेन प्रवृत्तानां लौकिकानां ब्राह्मणाद्यधिकारेण प्रवृत्तानां वैदिकानां च ये धर्मास्ते वस्तुतः सतां परधर्माः ततश्चान्यधर्मैः को वार्थ आप्त इति च शब्देनोच्यते अभजतां हि फलं ब्रह्माडमध्यस्थानमात्रैः तद्भूतेब्रह्मांडेगच्छतिस्पर्शो सुखादयश्चानियताः विधर्मः परधर्मश्च आभास उपमाच्छल अधर्मशाखाः पंचेमा धर्मज्ञोधर्मवत्त्यजेत् इति भगवद्विमुखानां धर्मः परधर्मत्वात् त्याज्य एव अथ पतेदित्यत्रापि न साधनानुष्ठानेन कोपि पततिर्गुणानिवननन्यायेन न केनापि विरोधः ॥ १७ ॥

किंच प्रमाणबलविचारेण साधनमुक्तं तदुक्तं प्रमेयबलविचारेण फलमुक्तो अधुना निरूप्यते । तस्यैव हेतोः प्रयतेत कोविदो न लभ्यते यद्भ्रमतामुपर्यधः पुरुषोत्तमः तदनुस्तस्यैव रूपांतरमक्षरं स्वकार्यकर्तृत्वस्यापि रूपं तदनंतराधिकारि कालः कालस्यांशभूतो कर्मस्वभावो पुनरक्षरस्य रूपांतरं यज्ञः पुनरक्षरद्रूपभेदं प्रकृति पुरुषौ ततस्तत्त्वानि ततो ब्रह्मांडं तत्र पुरुषाणां ब्रह्मदायकः तेषां प्रयत्नव्यतिरेकेणापि प्रलये पुरुषतामयं कालाधीनः केवलं बुद्धुदस्थानाभावं प्राप्नुं बलितत्रांविचारयतु देवानां प्रियः किं फलमिति तस्मात् अक्षरपर्यंतमनित्यत्वेन तुच्छत्वात् कालेनापि सिद्धेः न तदर्थं यत्नः कर्तव्यः भगवद्भजनं तु न कालसाध्यं । पुरुषोत्तमपर्यवसायित्वात् न हि पुरुषोत्तमसेवा तदंतरैः क्रियमाणा बहिरधिकारिभिर्रिता भवति कालगम्यत्वाभावात् सर्वत्र भगवन्मार्गस्य च तत्पदसाधनत्वेन विधाना च्छत्यते चलोकमहाराज तं सर्वकालानां नाधिकार्यधीनत्वं ननु देहादि यावान् कालप्रवाहस्थानां परिग्रहात् कथं न कालाधीनत्वमिति पुरुषोत्तमपरिग्रहादिति सूक्ष्मः ॥ तस्मात् तस्यैव हेतोस्तदर्थमेव भगवत्परिग्रहार्थमेव कोविदो यतेत न मुखोद्ध्रायत्र क्वचिदन्न तु कथमत्रविधिः अप्राप्तांशाभावात् लोकवद्दारोरीश्वरस्य जनस्य सिद्धत्वात् आह न लभ्यते यद्भ्रमतामुपर्यधः इति उपरि ब्रह्मपर्यंतस्थावरपर्यंतं भ्रमतां जीवानां तत्र शरीरेण तत्स्वच्छन्दरीरधर्मेणापायतनलभ्यते ॥ तदर्थं यत्नः कर्त्तव्यः तादृशविधेयत्नस्तु पूर्वोक्तचरणसेवाधर्मरूपसेवायां लोकवेदसिद्धत्वेपि न भक्तिसेवातस्सिद्धार्थधर्मज्ञानार्थमपि प्रयत्नप्रताह शो भवति तदाप्यक्षरपर्यवसानात् नपुरुषोत्तमप्राप्तिः अव्यक्तं च तसामिति वाक्यात् अव्यक्तस्वरूपाक्षरप्राप्तिरेव फलं नन्वहंएतन्न कुर्यभक्तिसिद्धिः

सुबोधिनी

सर्वांग्यमिति निमित्तकारणत्वात्तत्रोक्यंतकालसाध्यएवकर्मभावयोः प्रवृत्तिस्माकालसाध्ये॥ किंच॥ अदृष्टनामपूर्वजन्मनिकृतकर्मसंयोगांतरव्यापाररूपधर्माधर्मलक्षणांतत्फलव्यवस्थेत्वेशः किंभगवत्प्रीतिहेतोरुद्देतोर्वाथाद्यस्तुनादृष्टजनयतिदृष्टेनैवभगवत्प्रीतिजननात्फलविपर्ययस्त्वसंगतः॥ नापिप्रीतिहेतोःअफलत्वेनतदर्थनव्यापारजननंसंभवति ॥किंच॥ कर्मसांसरिकस्वभावत्वात्जन्मनोनांतिमरणसाधकत्वमर्थांतमेचजन्मनिमरणद्धर्कः भगवत्प्रसादैकफलभ्यत्वात्सएवसाधोकरमोभवानामितिवाक्यात्जातकर्मपिधर्मरूपसंसारएवफलत्वेनशुभमर्हेर्थायमात्वंतस्मादनन्यसिद्धत्वाद्भगवद्भक्तावेवयत्नः कर्तव्यः नचलौकिकसुखदुःखाभावार्थयतनीयकालेनवतत्सिद्धेः दुःखवत् अतो देहप्रातावेवतद्भोगस्यासिद्धत्वात्स्वस्यपिघ्रंपप्राप्यमित्याहतलभ्यतइतिअन्यतः पितृपुत्रभार्यादिभ्यः तेषामपिपरेकः कालः स चकालकृतिसाध्योनभवतिनचदेशः स्वतंत्रतयालाभनंतस्यापिकालाधीनत्वात्तुल्यत्वेपिनियतसहभावात् तदाह सर्वत्रेतिप्रतीकाराकरणार्थमाहगंभीररंहसेतितस्माद्भजनार्थप्रयत्नः कर्तव्यः । १८ ।

तत्रतर्कमाह नवैजनोजात्विति ननुवैकुंठगतानामपिजयविजयादीनांपुनरागमनश्रवणात्ननैकांततोभक्तिःफलसाधनंभगवतोप्यवलरक्षात् तत्संगनायतारसंभवाच्चपराधीनत्वेनापराधसंभवाच्चतस्माद्धर्मवद्भक्तिरपिनोत्कृष्टफलेति तत्राह नवैजनोजात्विति अंगीकृत्यापिपरिहारःवस्तुतस्तुजयविजययोःधर्ममार्गानुसारेणाकृत्रिमवैकुंठप्राप्तिः अतएवतत्रैववर्णनायांर्योनामिन्निमित्तेनधर्मेणाराधयन्हरिंवैकुंठः कल्पितोयेनेतिचभगवतासहत्वागमनंपरमानंदत्वात्फलमेवसाधारणानामपिभागवतानांभगवल्लेयकसेवकानांदूषणामंगीकृत्यापिपरिहारउच्यते यथाभरतादिः यतोमुकुंदसेवीसंसृत्योमोक्षदातुःसेवकः अन्यवत् यथासत्यवादीब्राह्मणः तत्रहेतुःस्मरन्निति वाक्शरीरजकर्मभावेपिकामुकस्यकामिनीस्मरमिवपरमानंदरूपचरणालिंगनंपूर्वजन्मनिजातमधुनास्मरन् यतोरसग्रहः रसेनग्रहणंयस्यसतथोक्तःभगवत्कृपाभावेपिमार्गसेवैवबलिष्ठतातदाहयतइति १९

एवंसोपपत्तिकंभगवन्मार्गस्योत्कृष्टत्वंप्रतिपाद्यभगवतोदुर्लभत्वेनतच्चरित्रस्यभूयस्त्वकथनंचानुपपन्नमितिकोवाभगवानित्याकांक्षापूरणायआचार्यवान्पुरुषोवेदेतिचशास्त्रार्थस्त्वायचभगवंतंनिरूपयतिइदंहिविश्वमिति । भगवत्स्वरूपंचरित्रंचनिरूपणीयंतत्रभेदनिरूपणीयंतथासतिचरित्रस्यानात्मत्वेनतत्त्वावनायांसंसारःस्यात् अतः अयमभेदेननिरूपयतिइदंहिविश्वंभगवान् विश्वमनूद्यभगवत्त्वंविधीयतेतथासतिसर्वत्रभगवद्दृष्टिश्चेत्कृतार्थोभवतीतिकार्येसर्वत्वेननिरूपितंसर्वखल्विदंब्रह्मतज्जलानितिश्रुतिर्हिशब्दनसूचिताउत्तममध्यमाधमाधिकारभेदेनभिन्नयात्रनिरूपणंकर्तव्यंतत्रोत्तमेनिरूपितंमध्यमस्यैवेदंदर्विश्वंभगवान्नैवतुभगवान्त्वेनात्रसन्मानंनादिकंकर्तव्यंनासक्तिरितिनिकृष्टेतुइदंविश्वंभगवानितरः अस्मादन्यः अतःप्रपंचदर्शीबहिर्मुखोभ्रष्टोभवतीतिएवंसर्वत्रप्रकारत्रयेणनिरूपणीयंनन्वेकस्यजगतःकथंत्रिरूपत्वंतत्राहयतोजगत्स्थानिरोधसंभवाइतितत्रजगतः स्थितिभगवत्स्थवेतिभगवानेवजगत्तीतिस्वाधारत्वाद्भगवतःभगवानेवजगत्मध्यमेतुभगवतः सकाशाजगदुद्भवःतेनकार्यकारणयोस्तादात्म्यात्कार्यात्मनाभेदः कारणात्मनाअभेदइतिभेदसहिष्णुरभेदस्तादात्म्यमितिवचनात्जगद्भगवानिवेतिमूढेतुभगवतःप्रलयकर्तृत्वाश्राशयतियोगिजगल्भगवांश्चसदातनइतीतरः किंच पूर्वंभगवच्चरित्रंनिरूपितमइदंहिविश्वंभगवानितरइतिइदानींभगवंतंनिरूपयतियतोजगत्स्थाननिरोधसंभवाइतिजन्माद्यस्ययतइतिलक्षणंनिरूपितंभवतिएवमर्थभेदमाधिकारिभेदंचसंक्षेपतोनिरूप्यगुणस्याप्यधिकरणंकर्तव्यमित्याहतद्धिस्वयंवेदभवानितितत्पूर्वोक्तस्वयंभवभवान्वेदन्तुगुर्वपेक्षाअजगत्स्वयंभवानित्यर्थःअतएवभवान्वेदतर्हिब्रह्मणः उपदेशोनिष्फलइत्यतआहतथापियेमादेशमात्रमितितथापिबह्वर्थेपिप्रमाणबलात्वनिश्चयेनगुरूपदेशः अपेक्ष्यतेतत्रलौकिकपरिमाणेयथाप्रादेशप्रदर्शितेतद्गुणादिरूपंहस्तादिकंजानातितथाजगत्कर्तृत्वज्ञातसर्वज्ञत्वादयःज्ञाताभवंतिअथवाप्रकर्षेणआदेशःउपदेशः तस्मात्प्रभूतयाशास्त्रार्थं निरूपणंभवदर्थंप्रकर्षेणादर्शितंभवनगूढंमवस्पष्टमिवप्रदर्शनीयमित्युपदेशः ॥ २० ॥

क्रमसन्दर्भः ।

पूर्व्वमभिप्रेतं यशोवर्णनमेव स्पष्टमुपदिशति विचक्षण इति । विचक्षणो भवान् इत्यन्वयः । हे विभो यतो विचक्षणो भवान् सर्व्वतो निवृत्तिपूर्व्वकमस्य विभोः श्रीभगवतः सम्बन्धि सुखं भक्तिरूपं वेदितुमर्हति योग्यो भवति ततो इतरेऽनात्मज्ञाः पारमार्थिकबुद्धिहीनस्य अतएव गुणैर्विपर्य्यस्तत्सुखेन प्रवर्त्तमानस्यापि जनस्य कृते तस्य चेष्टितं लीलामेव त्वं दर्शय निवृत्ततर्षैरुपगीयमानादिति श्रोत्रमनोऽभिरामादिति तस्याप्यनायासेन तत्सुखप्राप्त्युपपत्तेः । ततो निवृत्तानां तु अमृतमेव तदुद्भूतं भवेदिति भावः । भवभिति पाठे सम्बोधनम् तत्राद्य विचक्षणो यो भवति स एव सर्व्वविषयनिवृत्त्या भजनावेशात् यदस्य भक्तिरूपं सुखं तद्वेदितुमर्हति । यतो यद्यपि स संहितां भागवतीं कृत्वानुक्रम्य चात्मजम् । शुकमध्यापयामास निवृत्तिनिरतं मुनिमिति तथा हित्वा स्वशिष्यान् पैलादीन् भगवान् बादरायणः । मह्यं पुत्राय शान्ताय परं गुह्यमिदं जगादिति तस्यैव मुख्याधिकारित्वमुक्तं तथापि निवृत्ततर्षैरित्यादि न्यायेन गुणैःप्रवर्त्तमानस्यापि हिताय तस्य चाष्टतमव दर्शयेत्यादि पूर्व्ववत् ॥ १६ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

अधुना स्वधर्मं परित्यागेऽपि दोषं परिहरति त्यक्त्वेति । अयमर्थः । स्वधर्मं त्यक्त्वा यो भजेत्तस्यात् [illegible] तावत्तत्र [illegible] देवर्षि भूतानामृणमित्यादेः । तथापि भगवत्प्राप्त्यभावः स्यात् आयुःक्षयेण । चित्रकेतुवत् अपराधेन [illegible] प्राप्नुयात् । मरतवत् तस्मिन्न [illegible] स्यात् । तदा तद्भजनस्थभावस्य [illegible] स्वधर्मत्यागस्य [illegible] भवेत् । भक्तिवासनायास्तु [illegible] धर्मत्वात् ततश्च तत्रकाप्यवस्थायां तस्या भङ्गं न स्यादेव । अभक्तानां तु को वा अर्थः सततमन्यनिवारी स्यादिति ॥ १७ ॥

तस्यैव हेतोरिति । कर्मणा योऽर्थः आप्यते स पुनरर्थाभास एव नार्थ इति भावः । लभ्यत इति । तस्मादैहिकार्थं [illegible] कर्म न कर्तव्यमिति भावः । कालोऽत्र प्राचीनकर्मभोगावसरः ॥ १८ ॥

तर्हि किं संसारध्वंस एव पुरुषार्थ इत्याशंक्य तत्राप्यस्ति विशिष्टधर्ममित्याह न कर्हिचिदिति । यस्तु तद्भक्तिरसज्ञः स पुनरन्यवत् संसारं न व्रजेत् [illegible] त्रिभुवनविभवहेतवेऽप्यकुण्ठस्मृतिरजितात्मसुरादिभिर्विमृग्यात् । न चलति भगवत्पदारविन्दाल्लवनिमिषार्धमपि स वैष्णवाग्र्य इति । न पारमेष्ठ्यं न महेन्द्रधिष्ण्यमित्यादि ॥ १९ ॥

ननु सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति श्रूयते । ब्रह्म च भगवदेकरूपमेव । ततः कथं भगवत् [illegible] इदं हीति । किं [illegible] विश्वं भगवानिव ननु भगवानेव स्यात् यतोऽसौ विश्वस्मादितरो विलक्षणः । कथं विश्वं भगवानिव कथं वा भगवान् विश्वस्मादितरस्तत्राह यत इति । विश्वस्य तत्कार्यरूपत्वात् केनचिदंशेनैव तद्रूपत्वं निरूप्यते । भगवतस्तु तत्कारणत्वात् परत्वम् । न [illegible] इति श्रुत्यन्तरात् । तत्र सर्वशब्दस्यापि [illegible] सम्प्रति अपरिलोप [illegible] प्रमाणानामित्याह तथेति । यथा तु यत्किंचिदेवोपदिश्यत इत्यादि तथापीति । तदेवमपि परमात्मसन्दर्भे [illegible] व्याख्यातं तत्तु नातिहृद्यमिति मन्तव्यम् ॥ २० ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

किञ्च तदपि त्वं धर्मान्तरे विनिन्द्य भगवद्यश एव वर्णयेत्याह विचक्षण इति । [illegible] प्राकृतो विवेकशून्यो जनः स्थितः [illegible] विचक्षणः विवेकीजनस्तु तस्य विभोः सुखं निवृत्तितः [illegible] सुखं निवृत्त्या वेदितुं महति । [illegible] पारस्य न अन्तः कालतः [illegible] प्रमाणतो यस्य तस्य । तेन [illegible] प्रमाणात्मविषय सुखाभिवृद्ध अनन्तमपारप्रमाणञ्च विभोः सुखं विदित्वा तदर्थं भक्तिं कर्तुमर्हतीति भावः । ततश्च विचक्षणः जनस्य [illegible] प्रवृत्तिमालोक्य । यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जन इतिन्यायेना विचक्षणोऽपि तथैव प्रवर्तेत इत्यतस्तदर्थमपि भगवच्चरित्रं वर्णयेत्याह । गुणोः प्रवृत्तमानस्य अनन्यवानात्मनो [illegible] जनस्य [illegible] भावः । हे विभो तव समर्थं [illegible] निवृत्य [illegible] भक्तिं कृत्वा तदीयं सुखं लभतामिति भावः । [illegible] ननु यदि निवारणो जनोऽन मन्यते तर्हि पुनरपि [illegible] तत्तत् [illegible] भक्तिमात्र प्रवर्तकेन [illegible] मेवम् न ह्यस्मिन् जगति सर्वे एव विवेकिनो विवेकिनोऽपि संतीत्याह विचक्षण इति । विभोः कथम्भूतस्य अनन्त पारस्य । [illegible] न्ताभावमाह प्रकर्षेण पुनरपि वर्तमानस्य तेन तस्य [illegible] भूत पूर्वमभावं न [illegible] भावः प्रमाणतोऽन्ताभावमाह । [illegible] स्वादिभिर्न भवत्यात्मा देहो यस्य चिदानन्द मय विग्रहस्येत्यर्थः नहि घन चिद्वस्तु केनापि प्रमातुं शक्यत इतिभावः ॥ १६ ॥

ननु न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनाम् । जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान् युक्तः समाचरन्निति श्रीगीतोपनिषत्स्वेव कर्मत्याजननिषिद्धम् [illegible] [illegible] [illegible] । तत्र [illegible] [illegible] । नराति [illegible] । तस्मात्सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रजेति धर्मान् संत्यज्य यः सर्वान् मां भजेत [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । स्वधर्मं त्यक्त्वा यो भजन् स्याद् [illegible] देवर्षिभूताप्तनृणां पितॄणामित्यादेः । यदि पुनरपक्वो भगवत्प्राप्त्यभावः [illegible] न भवेदेव भक्तिवासनायास्तु [illegible] धर्मत्वात् [illegible] अभूत्वाभुदेय वा शब्दस्य कटाक्षात् [illegible] त्वात् तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेनैव पाताभ्युपगमः ननु वस्तुतः पातस्तद्धेतुकं नीचयोनित्वञ्च । [illegible] भगवद्वाक्याद्भोग भक्तं [illegible] पत्रं पुष्पं फलादित्वा [illegible] भावः । [illegible] अभजताम् [illegible] कोवा अर्थ आप्तोनकोऽपीत्यर्थः ॥ १७ ॥

श्री विश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

ननु कर्म्मणा पितृलोक इति अपाम सोममम‍ृता अभूमेत्यादेः श्रुतत्वादिह स्वर्गादिसुखे तथा कापि[illegible] एव सुखे अनादि प्रवर्त्तयन्ते तत्तत सुखमनवेक्ष्य स्वधर्मं त्यक्त्वा कथं भक्तौ जनाः प्रवर्त्तन्तामिति चेत् । सत्यम् । कोविदस्तु नैव तैः प्रतारितः स्यादित्यत आह तस्यैवेति । कोविदो विवेकी तस्यैव हेतोः प्रयत्नं प्रयत्नं कुर्य्यात् यद्वस्तु उपरि ब्रह्मपर्य्यन्तम् अधः स्थावरपर्य्यन्तञ्च भ्रमतां भ्रमद्भिर्जीवैर्न लभ्यते । ननु विषयसुखम् अन्यतः प्राचीनकर्मत एव सर्वत्र नारकशूकरजन्मादावपि लभ्यते । तदुक्तम् अप्रार्थितानि दुःखानि यथैवायान्ति देहिनाम् । सुखान्यपि तथा मन्ये दैन्यमत्रातिरिच्यते इति ॥ १८ ॥

यदुक्तं यत्र क्व वाऽभद्रमिति तदुपपादयति न वै इति । मुकुन्दसेवी जनः अन्य कदाचित्कथमपि कथञ्चन दुर्भिक्षादिष्वपि अन्यवत् कर्म्मिजनादिवत् कर्म्मफलभोगमयीं संसृतिं नाप्नोति । किन्तु भगवदनुग्रहलब्धाशुभसंयोगमयीमेवेत्यर्थः । तस्य भक्त[illegible] भक्तसंगस्यैव भगवदनुग्रहकार्य्यत्वात् तत्र दुःखतुल्यशुभाशुभयोः कर्म्मजन्यत्वाभावादिति भावः । [illegible] न [illegible] [illegible] भृत्यसुखदुःखयोर्भगवत्कृतत्वमेवेति भृत्युक्तः न कर्म्म बन्धनं जन्म वैष्णवानाञ्च विद्यते इति पाद्मोक्तेश्च । ततश्च पूर्व्वोक्तप्रकारेण मुकुन्दस्याङ्घ्र्युपगूहनं परिष्वङ्गं स्मरन् पुनस्त्यक्तुं न इच्छेत् [illegible] तदुपगूहनमिति पुनरिति पदाभ्यां [illegible] भजनं क्वचिदपि परित्यज्य [illegible] त्यक्त्वापि कियतः समयादनन्तरं [illegible] स्मृत्वा कृतानुतापो हन्त हन्त दुर्बुद्धिरहं किमकरवं भवतु नाम अतःपरं तु न प्रमादेऽपि त्यक्ष्यामीति पुनरपि भजनमारभत एवेत्यर्थः । अत्र [illegible] विहातुं नेच्छेदित्यनेन तस्य भक्तिमाहात्म्यं सूचितं भजनं न त्यक्ष्यामीति [illegible] तथा क्रियते [illegible] पापाद्विनिवृत्तः [illegible] । तत्र हेतुः । रसग्रहः आग्रहो यस्य रसे एव ग्रह इव यो न त्यजतीति वा । अयमर्थः । भजनमेव [illegible] बलिष्ठतया साक्षादेव रसो भवत्येव भजनस्य प्रथमारम्भेऽपि प्रच्छन्नतया रसोऽस्त्येवेति ॥ यदुक्तं—भक्तिः परेशानुभवो विरक्ति-रन्यत्र चैष त्रिक एककालः । प्रपद्यमानस्य यथाश्नतः स्युस्तुष्टिः पुष्टिः क्षुदपायोऽनुघासमिति ॥ स च स्वादविशेषो रुच्यैव दुरवगम्यस्तत्र च मुक्त इति ॥ ततश्च भजनस्याविच्छेदे उत्पद्यमाने भजनीयस्य मुकुन्दस्य [illegible] प्राप्तिरित्यत्र कः सन्देह इति भावः ॥ १९ ॥

एवं भक्तिमुपदिश्य [illegible] एव ज्ञाने भक्तेः प्रथममपेक्षितत्वमिति तदुपदिशति ॥ इदं दृश्यमानं विश्वं भगवानिव सदिव चेतनमिव आनन्द[illegible] साक्षात् सच्चिदानन्दरूपो भगवानित्यर्थः । भगवतः सत्त्वादीनां सार्वकालिकत्वात् विश्वस्य सत्त्वादीनाञ्च [illegible] विदिति भावः । यतोऽसौ भगवानितरः अस्माद्विश्वस्मादन्यः । कथं विश्वं भगवानिव कथं विश्वस्मादितरस्तत्राह यत इति । यस्मान्मायाशक्तिमतो भगवतः सकाशाज्जगतः स्थानं निरोधः संभवा इति विश्वस्य तत्कार्य्यरूपत्वात् केनचिदंशेनैव तद्रूपत्वं निरूप्यते भगवतस्तत्कारणत्वात् तदितरत्वमित्यतः सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिभिरपि ब्रह्मकार्य्यत्वादेव अस्य ब्रह्मत्वाभिदेशो ज्ञाप्यते । तत् सर्वं भवान् भगवतोऽवतारत्वात् स्वयं वेद । तद्व्याख्यास्यैवानु पुरुषो वेदेति व्यासेन प्रादेशमात्रं दिङ्मात्रं कौपदेशः अधिकममास्य भगवतस्तद्योयाया भक्ते[illegible] अंशज्ञानस्य च प्रादेशमात्रं दशांगुलमात्रं प्रदर्शितम् । प्रादेशस्तालगोकर्णास्तर्जन्यादियुते तते इत्यमरः ॥ २० ॥

सिद्धान्तप्रदीपः

ननु [illegible] सर्वत्र गीयते [illegible] हरिश्चोदितवेदितव्येन [illegible] नकर्मणामनन्तरं [illegible] हरिचेष्टितं [illegible] स्मृतः [illegible] निवृत्तिमार्गे [illegible] सुलभं यथा भवति तथा [illegible] कश्चिदधिकारी [illegible] अकृतबुद्धेः [illegible] भाग-मार्गात् [illegible] ॥ १६ ॥

[illegible] भजनस्यापथा यद्-[illegible] श्रीमन्नारद त्यक्त्वेति [illegible] ॥ १७ ॥

ननु कर्मणा पितृलोक इति श्रुतिः कर्मफलमाह कथमुच्यते कोविदो [illegible] हरिभजनेऽतिशयनित्यप्राप्तत्वा-[illegible] तस्यैवेति [illegible] कर्मफलसुखं अन्यतो दैवतः कर्मसूतं [illegible] सुखं दुःखवत् [illegible] कौन्तेय [illegible] ॥ १८ ॥

भजनफलसुपर्व [illegible] कर्मफलंतु दुःखाय [illegible] तदेव प्रपंचयति नैति अन्यः कर्मनिष्ठः सहिकर्मफलभोगानन्तरं संसृतिं जन्ममरणप्रवाहरूपां पुनः प्राप्नोति [illegible] आब्रह्मभुवनाल्लोकाः

सिद्धांतप्रदीपः ।

पुनरावर्तितांऽङ्गुतइति भगवद्वचनाच्च तद्वत्मुकुंदसेवीतु मुकुंदप्राप्त्यर्थैर्मिश्रयैनजातकदाचित्किंचिदकर्मं चरन्नपि प्रकारेणासंसृतिं नाप्नुयात् आ मुकुंदस्यानुकीर्तिरपुनर्जन्मनाविद्यतेइति भगवद्वचनात् मुकुंदांघ्र्युपगूहनमालिंगनंस्मरन्स्वयंविहातुंनेच्छति यतः कारणात् एतत्रसंत्येन रसमूर्ति- नामुकुंदेनापिगृह्यते ॥ १९ ॥

ननु कथं मुकुंदोयः सेव्योयत्सेवी संसारं न व्रजति कथं तेनस्य सेवकस्य संसारस्य तत्संबंधः इत्यत आह इदमिति यतः उपादाननिमित्तरूपात् जगत्स्थितिनिरोधसंभवाः स भगवान् मुकुंदः सेव्यः कारणात्तु ध्येयमितिश्रुतेः जगत्कारणाद्व्यतिरिक्तमुपास्यं नास्तीति भावः तेनसहचिदचिदात्म- कस्यसर्वस्यवस्तुजातस्य संबंधमाह इदंकार्यरूपं चिदचिदात्मकं विश्वं तदुपलक्षितं कालादिकं च भगवानेव तदंतर्यामित्वेन तादात्म्यमेव तत्कार्यः ननु भगवतः परिणामित्वं प्रसज्येतइत्यत आह स्वरूपतो विश्वेतरः भिन्नः तदेवं चेतनाचेतनयोर्भगवता सह भेदाभेदः संबंधः "अंशोनानाव्यपदेशा दन्यथाचापि दाशकितवादित्वमधीयतएके उभयव्यपदेशात्त्वहिकुंडलवत्,, इत्यादिसूत्रेभ्यः विस्तरस्तु वेदांतकौस्तुभे द्रष्टव्यः तदेतत्पूर्वोक्तं सर्वं भवानपिवेद तथापिप्रादेशमात्रमेकदेशमात्रं प्रदर्शितम् ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

शास्त्रोक्त वर्णाश्रमाचार रूप अपने निज धर्मको त्याग कर हरिचरणारविन्द का भजन करता पुरुष यदि हरि भजन में अपरिपक्व हो- कर भी पतित हो जाय (अर्थात् भजन के पथसे भ्रष्ट होजाय तो चाहे इस जन्म में चाहे जन्मांतर में कहीं क्यों नहो क्या उसका कुछ अमङ्गल हो सक्ता है ? कर्मानुष्ठित हरि भजन छोड कर निज धर्म के निमित्त व्यग्र पुरुषों को क्या पुरुषार्थ प्राप्त होता है ॥ १७ ॥

चतुर पुरुष उस वस्तुके लिये यत्नकरै कि जो ब्रह्मासे आदि लेकर तृणपर्यन्त ऊंचे नीचे शरीरों में भ्रमने वाले जीवोंको नहीं प्राप्त होता है। ऐन्द्रियक सुखकेलिये प्रयत्न नहीं करना चाहिये क्योंकि वह गंभीर वेगकालके द्वारा बिनाही उद्योगके मिलताहै जैसाकि दुःख अर्थात् दुःखके लिये कोई भी यत्ननहीं करता और वह बिनाही यत्नके आजाताहै। इसी भांत ऐन्द्रियकसुखभी बिना प्रयासके मिलजाताहै ॥ १८ ॥

हे व्यासजी मुकुन्द सेवीजन औरों के समान कभीभी संसार को नहीं प्राप्त होताहै क्योंकि वह मुकुन्द भगवानकेचरणकमल के उपगमन के सुखको स्मरणकर उस चरणारविंद को छोड नहीं सकता है क्योंकि जीवका स्वभाव ही रस ग्राही है ॥ १९ ॥

यह समस्त विश्व भगवान काही स्वरूप है और भगवान इस विश्व से भिन्न हैं। जिन भगवान हीसे इस जगत का स्थितिनिरोध और संभव होता है। आप यद्यपि यह सब तत्त्व जानते हैं तथापि गुरु मुखसे श्रवण बिना स्फूर्ति नहीं होतीहै इसलिये यह आदेश मात्र अर्थात् निदर्शन मात्र आपको दिखाया गया है ॥ २० ॥

त्वमात्मनात्मानमवेह्यमोघदृक्परस्यपुंसः परमात्मनःकलाम् ।
अजंप्रजातंजगतः शिवायतन्महानुभावाभ्युदयोधिगण्यताम् ॥ २१ ॥
इदंहिपुंसस्तपसः श्रुतस्यवास्विष्टस्यसूक्तस्यचबुद्धिदत्तयोः ।
अविच्युतोर्थः कविभिर्निरूपितोयदुत्तमश्लोकगुणानुवर्णनम् ॥ २२ ॥

श्रीधर स्वामी

न च तवान्यापेक्षापीत्याह त्वमिति । हे अमोघदृक्त्वमात्मनात्वयंआत्मानम् [illegible] जगतः शिवाय प्रजातमवेहि [illegible] कुतः परस्यपुंसः कलामंशभूतम् । तत् तस्मात्महानुभावस्यहरेः अभ्युदयः पराक्रमः [illegible] निरूप्यताम् ॥ २१ ॥

[illegible] तपआदिसर्वंतव सफलं स्यादित्याह इदमिति । श्रुतादयो भावेनिष्ठाः । इदमेवहितपः [illegible] अविच्युतःनित्यः अर्थः फलम् किं तत् उत्तमःश्लोकस्यगुणानुवर्णनमितियत् ॥ २२ ॥

टीपणी ।

(स्विष्टस्य शोभनयज्ञस्येत्यर्थः । सूक्तस्य सामान्यतः शोभनोक्तेर्वेदाध्ययनस्य विशेषोक्तेर्वेति । बुद्धिदत्तयोः ज्ञानदानयोरित्यर्थः ॥ २२-२४ ॥

श्री वीरराघवः ॥

नाहं जानामीतिमाधीः [illegible] भगवदंशसंजातं जानीहीत्याह त्वमिति अमोघदृक अमोघस्त्वं सर्वं [illegible] त्व नाहंजानामीतिमाधीः [illegible] यतोत्पत्तिरहितम [illegible] जगतः शिवायहितायस्वेच्छयाजातम् [illegible] कलाशब्द परस्यपुंसः परमपुरुषस्यकलामंशमजंकर्म [illegible] यतोभगवदंशसंभूतः तस्मादंशभूतेनत्वयामहानुभावस्यभगवतोभ्युदयः [illegible] स्त्रीपुंसयोरपि [illegible] एवंचतकृतकृत्यस्यतवात्मन्यसंतोषोपि [illegible] जन्मकर्मगुणादीनामप्युपलक्षणमिदं जन्मकर्म गुणादिरधिगम्यतां कथ्यतांमवध्यतामितियावत [illegible] र्णनवर्ण्यतइतिभावः ॥ २१ ॥

ननुमहानुभावाभ्युदयाधिगमनसाधनःकथंकृतकृत्यत्वं कथंतरामसंतोषनिवृत्तिः [illegible] इत्यतआहइदमितिउत्तमश्लोकस्यगुणानामनुवर्णनमि [illegible] प्रतिहतिरहितोर्थः । प्रयोजनंकविभिर्निरतिशयप्रयोज [illegible] पुंसः [illegible] दानादिबुद्धिः [illegible] तपोनशनादिर्मन्त्रजपोवाश्रुतम् [illegible] यागादिपूर्तं [illegible] जलधिमथनात्सुधाकल्पमिवचक्षणैरुद्धृतंतस्मात्मुमुक्षूणामतीवस्वंयंसारभूतं [illegible] तपआदीननुतिष्ठतः पुंसोयदुत्तमश्लोकगुणानुवर्णनंतथा [illegible] मित्युक्तंभवति । उत्तमश्लोकगुणानुवर्णनमित्यनुवर्णनंतथापरास्याप्युपलक्षणं तपआदीननुतिष्ठतः [illegible] चिरंयतेतदेवतेषांसाफल्यमन्यथातुतपआदीनांवैयर्थ्यमेवेत्युक्तम् ॥ २२ ॥

श्री विजयध्वजः

तर्हि स्वयंवेदव्यासविविक्त्यविज्ञापयति त्वमिति हे अमोघदृक्त्वमजमात्मानंपरमात्मनःपरस्यपुंसः कलांजगतःशिवायप्रजातमात्मनाऽ वेहि [illegible] अन्यथाऽमोघदृक्त्वमेवानुपपन्नंस्यात्परमपुरुषस्यांशभवतीत्यत्र [illegible] तत्तदेव [illegible] महानुभावाभ्युदयःतस्यतवमहात्म्यंलक्षणापादितोवर्णनीयोकथितायगण्यताम् [illegible] कथ्यताम तेनजगतःशिवंभवतीत्यभिप्रायः ॥ २१ ॥

भगवन्महिमाभ्युदयवर्णनात्कथंजगतःशिवंस्यादितितत्राह इदमिति यदुत्तमश्लोकस्यहरेर्गुणानुवर्णनंइदंहिपुंसस्तपआदेरपरोक्षज्ञान [illegible] द्वारामोक्षसाधनत्वात्कविभिरविनष्टफलात्मकोर्थोनिरूपितः हिशब्दो [illegible] तपःकायक्लेशलक्षणं श्रुतंशास्त्रश्रवणं स्विष्टंउत्तमकल्प यागायजनं सूक्तमध्ययनं बुद्धं [illegible] दानं यतोहरिमहिमानुवर्णनेनसर्वस्याशिवसंभवात्तदेवत्वयाकर्तव्यमितिभावः ॥ २२ ॥

सुबोधिनी

किंच त्वावताराप्रयोजनं जानीहि किमर्थमवतीर्णोऽसि । भगवान् स्वयमवतीर्य सर्वभक्तोद्धारार्थं स्वात्मरूपापत्त्यर्थं स्वांशज्ञानकलारूपं भगवंतं सरस्वत्यां [illegible] । [illegible] तवावतारो [illegible] इति भगवदिच्छया [illegible] अतो भगवद्वार्त्ता परिपालय स्वजन्म साफल्यं चेत्याह । त्वमात्मनात्मानमिति । त्वमात्मानं परस्य पुंसः कलामवेहि । जीवस्य [illegible] इति निराकर्तुमाह । कलामिति । सावर्णं च तव स्वरूपमेव ज्ञानं स्वरूपं यथा ज्ञापयिष्यतीत्यर्थः तत्र सामर्थ्यमाह अमोघदृगिति ननु सर्वे जीवाः भगवदंशकलाः कोऽयं मयि विशेषस्तत्राह परस्य पुंसः पुरुषोत्तमस्य अन्यस्याक्षरस्य पुरुषस्य वा अन्याक्षरपुरुषयोरपि भगवत्त्वात्को विशेषस्तत्राह परमात्मन इति परमश्चासावात्मा चेति गंगाजलवत् [illegible] परमात्मनो स्वरूपमिति भावः तर्हि कथं [illegible] अजं प्रजातमिति । अनुत्पन्न एव त्वं आनंदमात्रकरपादमुखोदरादिरूपोऽवतीर्णः अतः सर्वस्यापि जगतः शांतसुखाय महानुभावस्य भगवतः अभ्युदयः चरित्रं अधिकं गण्यताम् । [illegible] महानुभावः । तस्याभ्युदयः परमोत्सवः [illegible] निरूपणीयम् अतः [illegible] कर्तव्यमिति ॥ २१ ॥

ननु धर्मसहितं चरित्रमुपदेष्टव्यं केवलं चेतिशंकायामाह । इदं हीति । इदं चरित्रश्रवणं तपआदिभिस्तुल्यं फलतः स्वरूपतः साधनतश्च भगवत्त्वात् । सर्वेस्यापि तानि भगवानिति तत्र धर्मविशेषो यथाधर्मं प्रतिष्ठितः तत्र तपः वानप्रस्थेषु सन्यासिषु वा श्रुतं श्रवणं वेदांतानां तत्सन्यासिषु । स्विष्टं गृहस्थे सूक्तमध्ययनं ब्रह्मचारिषु उभयवेदयोः बुद्धिदाने एवं सर्वधर्मैर्यैर्भवति तानि च अविच्युतोऽर्थः न विच्युतः अर्थेन । शास्त्रसिद्धावपि लोकसिद्धिर्न भविष्यतीत्यत आह । कविभिरिति निरूपितमितियुक्तिसहितम् उत्तमश्लोकगुणानुवर्णनमनुपाधिच्युतार्थत्वविधीयते । अत एकैव सर्वसिद्धेन तेषां पृथक्करणं नाप्यकरणमिति सिद्धांतः निषिद्धं तु न कर्तव्यम् ॥ २२ ॥

क्रमसंदर्भः ।

तदेव विशिष्याह त्वमिति । हे अमोघदृक् त्वमात्मना स्वयमात्मानं स्वं परस्य पुंसः कलामंशभूतमवेहि अनुसंधेहि कुतश्च जगतः शिवाय । अधुनैव श्री कृष्ण रूपेण यथाजोऽपि प्रजातस्तमवेहि । तदेतद्रूपमात्मा महानुभावस्य सर्वावतारा यतारिवृन्देष्वपि दर्शित प्रभावस्य तस्य श्री कृष्णस्यैव अभ्युदयो लीला अधि अधिकं गण्यतामिति [illegible] । स्वयमीश्वरोऽपि भवान् निजाज्ञानरूपां मायां न प्रकटयत्विति भावः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

विश्वनाथ चक्रवर्ती ।

स्वयं वेदेति यदुक्तं तदुपपादयति त्वमिति । हे अमोघज्ञान तत् तस्मात् महानुभावस्य हरेरभ्युदयः परम मंगलयशः अधि अधिकं गण्यतां निरूप्यताम् ॥ २१ ॥

तदेवं धर्मान् परित्यज्य भक्त्यैव कृतार्थो भवति स्वकम् इदानीं कस्यचित् भक्तस्य केषु चिद्धर्मेषु यदि स्पृहा स्यात् तदा ते धर्मा अपि भक्त्यैव भवन्तीत्याह इदं हीति । पुंसस्तप आदीनाम् अविच्युतोऽव्यभिचारी अर्थो हेतुः इदं उत्तमः श्लोक गुणानु वर्णनमेव निरूपितः । अर्थो विषयार्थयोर्धनकारणवस्तुषु । अभिधेयेच शब्दानां निवृत्तौ च प्रयोजने इति मेदिनी । यत् कर्मभिर्यत् तपसा इत्यादि भगवद्वाक्यात् ज्ञात्वा तप आदि फलानामपि सिद्धिर्भवेत् किं पुनस्तेषाम् । स्मर्तव्यः सततं विष्णु विस्मर्तव्यो न जातुचित् । सर्वेविधि निषेधाः स्युरेतयो रेव किंकराः इत्यादि वाक्यतः सर्वेषामपि धर्माणां किं पुनस्तप आदि मात्राणामिति यद्वा तपस इति तपः श्रुतादिविधायक श्रुति वाक्यानां भगवद्भक्ति विधान एव तात्पर्यात् हरिकीर्त्तन मेवाविच्युतोऽर्थोऽभिधेयः । धर्मो मदीयस्यां मदात्मक इति भगवदुक्तेः सर्वशास्त्र वाक्यानां श्री भगवत्येव तात्पर्यमिति श्री मधुसूदन सरस्वती व्याख्यानाच्च ॥ २२ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः

तदित्थं स्वयं वेदमयानित्यत्र हेतुमाह त्वमिति हे अमोघदृक् परस्यात्मनः कलामजमात्मानं जगतः शिवाय कल्याणाय प्रजातमवेहि तत्तस्मै [illegible] जगतः कल्याणाय महानुभावाभ्युदयः परमात्मनः पराक्रमः अधिगण्यताम् अधिकं निरूप्यताम् ॥ २१ ॥

अहंपुरातीतभवेऽभवंमुनेदास्यास्तुकस्याश्चनवेदवादिनाम् ।
निरूपितोबालकएवयोगिनांशुश्रूषणेप्रावृषिनिर्विविक्षताम् ॥ २३ ॥
तेमय्यपेताखिलचापलेऽर्भकेदान्तेऽधृतक्रीडनकेऽनुवर्तिनि ।
चक्रुः कृपांयद्यपितुल्यदर्शनाः शुश्रूषमाणेमुनयोऽल्पभाषिणि ॥ २४ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

इतिपरमभागवतोत्तमजगत्कल्याणंभवतीतिदर्शितंप्रस्तुतकर्मणोयत्पुरापतस्थादिसर्वस्यफलस्यावित्याह इदमिति अविच्युतः अस्खलितः अर्थः फलम् ॥ २२ ॥

भाषा टीका ।

हे अमोघ दर्श ! आप अपनेको परमपुरुष परमात्माकी कला जानो अजन्मा होकर भी जगत के कल्याण के निमित्त तुमने जन्म लियाहै अतएव महानुभाव भगवानके अभ्युदय अर्थात् लीला गुणों के उत्कर्ष को वर्णन कीजिये ॥ २१ ॥

पुरुष के तपका श्रुत अर्थात् वेदादि शास्त्रों के श्रवणका स्विष्ट अर्थात् यथा विहित यज्ञादि कर्म का सूक्त अर्थात् अच्छी उक्तिका बुद्धिका और दानका अविच्युत अर्थ कवियोंने यही निरूपण कियाहै कि जो उत्तम श्लोक भगवानके गुणोंका वर्णन कियाजाय ॥ २२ ॥

श्रीधर स्वामी

सत्संगतोहरिकथाश्रवणादिफलंस्ववृत्तान्तेनप्रपञ्चयति अहमिति अहंपुरापूर्वकल्पे अतीतभवेपूर्वजन्मनिवेदवादिनांदास्याःसकाशात् अभवंजातोऽस्मि । निरूपितःनियुक्तः योगिनांशुश्रूषणेप्रावृषिचातुर्मास्येनिर्विविक्षतांनिवेशमेकत्रवासंकर्तुमिच्छताम् ॥ २३ ॥

अपेतानिअखिलानिचापलानियस्मात्तस्मिन्दान्तेनियतेन्द्रिये । अधृतक्रीडनकेत्यक्तक्रीडासाधनके अनुवर्तिनिअनुकूले ॥ २४ ॥

श्रीवीरराघवः

ननुभगवद्गुणवर्णनादेरपिलप्रमादितत्सत्क्रियारूपत्वेनस्वतःपुरुषार्थत्वादविच्युतार्थत्वमस्येतिचेत्तत्रानिबद्धतत्तत्प्रशंसातयास्वस्यपौर्वदैहिकंवृत्तांतमाह अहमित्यादिनायावत्समाप्ति हेमुनेपुरापूर्वस्मिन्कल्पेऽतीतभवेजन्मन्यहंकस्याश्चिद्वेदवादिनांदास्याअभवंपुत्रआसमित्यर्थः वेदवादिनांहहेतुप्रावृषिवर्षर्तौनिर्विविक्षतांनितरांविष्टुंप्रवेष्टुमिच्छतांचातुर्मास्यदीक्षांप्रवेष्टुमिच्छतांयोगिनांसंन्यासिनां शुश्रूषणेनिमित्तेशुश्रूषणार्थंबालकएवसन्नहं वेदवादिभिर्निरूपितःनियोजितोऽस्मीत्यर्थः ॥ २३ ॥

ततःकिमतआह तेमयीतियद्यपितेयोगिनस्तुल्यदर्शनाःसमदर्शिनस्तथापिमयिकृपांचक्रुःकृपांकृतवन्तस्तेतुंसर्वतस्मात्सर्वविधिर्न्यायसंकेबालेऽथाप्यपेतान्यखिलानिचापलानियस्मिन्दान्तेअधृतक्रीडनकेइतिच्छेदःअधृतान्यपरिगृहीतानिक्रीडनकानिबालक्रीडासाधनानियेनबाल्योचितक्रीडावर्जिते अनुवर्तिनिअनुकूलेशुश्रूषमाणेतदनुज्ञात्वाशुश्रूषापूर्वकंसेवांकुर्वत्यल्पभाषिणिमितभाषिणि ॥ २४ ॥

श्री विजयध्वजः

इदानींहरिकथाश्रवणादिदिविषफरमितिवक्तुंस्वातीतजन्मकथनपूर्वकंस्वस्यभागवतसंगतिप्रकारमाह अहमिति पुराशब्दस्यातीतकालसामान्यवाचित्वेननिश्चयानुदयात्तदर्थमतीतेत्युक्तं अनंतरातीतजन्मनीत्यर्थः तुशब्दइतरदासीजातिवैशिष्ट्यद्योतनार्थः योगिनांसंन्यासिनां कप्रत्ययःप्रशंसार्थः लोल्यादिदोषरहितोबालःप्रावृषिवर्षाकालेनिर्विविक्षतांएकत्रस्थातिमिच्छताम् ॥ २३ ॥

शिष्यगुणोन्नतेकांप्रवृत्तिमाह तइति निरस्तसमस्तचंचलस्वभावेजिह्वादीन्द्रियनिग्रहवति अतएवनिरस्तबालक्रीडासाधनेअनुकूलवर्तिनिपरिचरति अत्यल्पवार्ताविग्रहधारिणिमयितेयोगिनोऽनुग्रहलक्षणांकृपांचक्रुरित्यन्वयःकिंविशिष्टास्तुल्यदर्शनाः यद्यपितुल्यंगुणाकिंचारूपेसमंब्रह्मपश्यंतःयथास्थितवस्तुदर्शिनोवातथापीतिशेषः ॥ २४ ॥

सुबोधिनी ।

एवं सामान्यत उपदेशमुक्त्वा आदिकालजन्मारभ्य कल्पपर्यंते पदार्थानां क्रमं वक्तुं निदर्शयति स्वचरित्रमाह समदशभिः । अहमिति । अतिहीनस्याप्युत्कृष्टपदप्राप्तिरस्मिन्नेव मार्गे न मार्गान्तरइति ज्ञापनाय [illegible] प्राप्तस्य देवर्षित्वं निरूप्यते । अतीतभवे पूर्वजन्मनि [illegible] पुरेति । [illegible] । [illegible] । पितृनाम न गृहीतं अद्यापि [illegible] पितुर्दौर्लभ्यख्यापनाय [illegible] । अन्यथा [illegible] न संभवति [illegible] अन्यथा [illegible] संभवेत्तो यथा । अनेनास्मिन्मार्गे यथा यथा निरादरत्वं तथा तथा कार्यसिद्धिरिति । वेदवादिनः श्रोत्रियाः । अनेन भगवन्मार्गपरिज्ञानमुक्तम् । [illegible] धर्मः [illegible] तत्र [illegible] तिष्ठन्तीति । तथा [illegible] परमहंसाः स्थिताः । [illegible] । योगनिष्ठा [illegible] । अतः सेवापेक्षा । तेषां शुश्रूषणार्थं [illegible] नियुक्तः [illegible] बालक एव नियुक्तः योगिनां शुश्रूषार्थं "कथास्वा[illegible]" [illegible] । एवमेकेन सत्संग उक्तः सेवार्थं सत्संग इति प्रथमं साधनम् ॥ २३ ॥

ततस्तेषां कृपामाह । ते मयीति [illegible] अत्र निरूप्यते । सतां [illegible] मनसं चेति [illegible] अत्र साधनकथने [illegible] । [illegible] । चपलतावा[illegible] । [illegible] चपलताद्दोषः [illegible] प्रयत्नेन निवारणीयः । तदाह । अपेतानि अखिलानि चापलानि यस्मादिति । [illegible] गुणः । तदनु दोषाभावदमाह । [illegible] इति । इन्द्रियाणां विषयाकांक्षारा[illegible] । [illegible] विषयसंबंधः क्रियासाधनपरिग्रहश्च । तदभावे सर्वदोषनिवृत्तिः । ततोऽन्तरङ्गं गुणमाह । अनुवर्तिनीति । [illegible] । [illegible] तृप्यादिति । [illegible] तथाह । यद्यपि तुल्यदर्शनाः इति । [illegible] । [illegible] सुखदुःख [illegible] तुल्यं तस्य दर्शनं [illegible] । [illegible] । नन्वीदृशा कृपा न भविष्यति [illegible] आह शुश्रूषमाणा इति । सेवायाः [illegible] सर्वज्ञलीनम् । [illegible] तथाह । मुनय इति । [illegible] सांसारिको दोषो [illegible] वा । तदुभयनिवर्तको गुणः [illegible] । अनेन निर्दुष्टा सेवा द्वितीयं साधनमिति ॥ २४ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

[illegible] भगवत्[illegible] भक्तेर्हेतुर्नान्यत्[illegible] वक्तुं स्वपूर्ववृत्तान्तमाह अहमिति । पुरा पूर्वकल्पे अतीतभवे पूर्वजन्मनि वेदवादिनां [illegible] जातोऽस्मि । [illegible] वर्षाकाले [illegible] निर्वेशं एकत्र वासं कर्तुं [illegible] योगिनां तत्रान्यदेव [illegible] शुश्रूषायां निरूपितः नियुक्तोऽस्मि ॥ २३ ॥

दान्ते निगृहीतेन्द्रिये । [illegible] क्रीडनके बाल्योचित क्रीडनमप्यकुर्वतीति । यद्यपि ते तुल्यदर्शनाः सुशीलेषु दुःशीलेषु च स्वम् कुर्वत्सु तिरस्कुर्वत्सु च सदाचारेषु असदाचारेषु च [illegible] यद्यपि समदृष्टयः [illegible] अनुग्राह्यः [illegible] तदपि मयि कृपां चक्रुः सर्वत्र [illegible] महत्सु भरत प्रह्लादादिषु कृपायां वैषम्यदर्शनादिति भावः । [illegible] प्रथमं कृपां चक्रुः ततश्च तत्कृपाजन्य [illegible] पुनरपि तेषां कृपातिशय [illegible] निरुपाधिक[illegible] व्याख्येयम् । [illegible] तुल्यदर्शनत्व [illegible] । [illegible] सांसारिकाणां [illegible] । द्वितीयात् [illegible] । [illegible] मुमुक्षुः [illegible] । यथा [illegible] विषयी करोति । [illegible] । एवं सतां कृपा महत्सेवा श्रद्धा गुरुपदाश्रय इति भूमिकाच तुष्टय सूचितम् ॥ २४ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

[illegible] अहमिति । पुरा पूर्वकल्पे अतीतभवे पूर्वजन्मनि [illegible] सकाशादभवम् [illegible] योगादिनिष्ठानां मोक्षधर्मे [illegible] मोक्षशास्त्रस्थेत्यादिना [illegible] सनत्कुमारकल्पादौ [illegible] शुश्रूषायां नियुक्तोऽस्मि ॥२३॥२४॥

उच्छिष्टलेपाननुमोदितो द्विजैः सकृत्स्म भुंजे तदपास्तकिल्बिषः ।
एवंप्रवृत्तस्य विशुद्धचेतसस्तद्धर्म एवात्मरुचिः प्रजायते ॥ २५ ॥
तत्रान्वहं कृष्णकथाः प्रगायतामनुग्रहेणाशृणवं मनोहराः ॥
ताः श्रद्धया मेऽनुपदं विशृण्वतः प्रियश्रवस्यंग ममाभवद्रुतिः ॥ २६ ॥

भाषा टीका।

हे मुने पहले कल्प में अतीत जन्म में वेदवादी ब्राह्मणों की किसी दासी से उत्पन्न हुआ था, और उस ने मुझ बालक ही को चातुर्मास्य में एकत्र निवास करने वाले योगियों की शुश्रूषा में नियुक्त करदिया ॥ २३ ॥

यद्यपि वे मुनि तुल्य दर्शी थे तथापि मुझपर कृपा की क्योंकि मैं शुश्रूषा करता था, चंचलता से रहित था बालक तो था पर दान्त था, खिलौनाओं से नहीं खेलता था उन मुनियों का अनुवर्ती था और अल्प भाषण करता था ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामी।

उच्छिष्टस्य लेपान् भिक्षापात्रलग्नान् तैर्द्विजैरनुज्ञातः सन् भुंजे स्म। तेन भोजनेन अपास्तकिल्बिषो जातोऽस्मि। तेषां धर्मे परमेश्वर भजने एव आत्मनो मनसः रुचिः प्रजायते स्मेत्यनुषङ्गः ॥ २५ ॥

अशृणवं श्रुतवानस्मि। मे श्रद्धया ममैव स्वतःसिद्धया न त्वन्येन बलाज्जनितया अतो ममेत्यस्यापौनरुक्त्यम्। अनुपदं प्रतिपदम्। प्रियं श्रवो यशो यस्य तस्मिन् ॥ २६ ॥

श्रीवीरराघवः।

कृपाफलवदात्मानं विशिनष्टि उच्छिष्टेति। द्विजैर्योगिभिरनुमोदितस्तैर्भुक्तावशिष्टलेपान्भुक्तावशिष्टान्नादीन्सकृद्भुंजे स्म भुक्तवानस्मि तेन भोजनेनापास्तानि किल्बिषाणि भागवतधर्मरुचिप्रतिबन्धकानि यस्य तथाभूतस्य एवं भागवतशुश्रूषणे प्रवृत्तस्य अत एव विशुद्धं भागवतधर्मरुचिप्रतिबन्धरहितं चेतो यस्य तस्य मम तद्धर्मे परमात्मन्येव तत्करणिका रुचिः प्रजायत ॥ २५ ॥

तत्रात्मरुचौ जातायां तस्यामन्वहं प्रत्यहं कृष्णाख्यस्य भगवतः कथाः स्वयं गायतां कथयतां योगिनामनुग्रहेण मनोहरा मनोज्ञाः कथा अशृणवं श्रुतवानस्मि ताः कृष्णकथा अनुपदं विशदं श्रद्धया विशृण्वतो मम अङ्ग हे व्यास प्रियश्रवसि प्रियं श्रवः कीर्तिर्यस्य तस्मिन् भगवति रतिरनुरागो अभवत् ॥ २६ ॥

श्रीविजयध्वजः।

किं तत्कृपाफलमिति तत्राह उच्छिष्टेति ब्रह्मकुले ब्राह्मणानामेव चतुर्थाश्रम इति प्रकाशनाय द्विजैरिति विशेषणम्। उच्छिष्टपात्रोदराणामपि तदेकमार्जनयोग्यत्वात्तल्लेपान् तैरनुज्ञातः नहि शूद्रस्य तदनुज्ञाभावे उच्छिष्टस्पर्शनं युक्तम् अतो न शक्यं लिप्यं तदपरिशिष्टं सिध्यं तत्राशा एतैरिति लेपानां द्विजानामुच्छिष्टानां भोजनानामदर्शनमनुज्ञात इति वा अनेन स्वशरीरयात्रानिर्वाहमाह तदनुमतिलक्षणं स्पष्टमाह सकृदिति च शब्दएवार्थे यतयः सकृदेव भुंजते तथाहमपि सकृदेव भुंजे तत्फलमाह तदिति तेन कर्मणा सकृद्भोजनेन अपास्तं निरस्तं किल्बिषं पापं यस्य तथा ततः किमभूदिति तत्राह एवमिति एवमुक्तप्रकारेण प्रवर्तमानस्य विशेषानुज्ञातः करणस्य तेषां परमहंसानां धर्मे विषयवैराग्यलक्षणे भगवत्कथाश्रवणाद्यभ्यासलक्षणे वा अभिरुचिरुत्कंठा प्रजायत इत्यन्वयः संततानुवृत्तिसूचनाय लट्प्रयोगः ॥ २५ ॥

अभिरुच्या किं जातमिति तत्राह तत्रेति तत्र तस्मिन्काले मनोहराः कृष्णकथा अनुदिनं प्रातः सायं च नैरन्तर्येण प्रगायतां कीर्तयतां परमहंसानामनुग्रहलक्षणानुग्रहेणाशृणवमित्यन्वयः अङ्ग श्रीवेदव्यास तदा श्रद्धयानुपदं प्रसिध्यमर्पिताः कथा विशृण्वतो मे मतिः ज्ञानलक्षणोपासना प्रियश्रवसि परमंगलकीर्तौ हरावभवदित्यन्वयः ॥ २६ ॥

---

१ लेपाननु=२ सकृत्स्म इति विजयध्वज सिद्धांतप्रदीपयोः पाठः ॥

सुबोधिनी ॥

ततो यज्ञार्थं तदाह । उच्छिष्टेति । पात्रगतं [illegible] ततोऽप्यनरैः सकृदेव । उच्छिष्टं भोजनशेषः । लेपः पात्रयोः लग्नमंश [illegible] अनुमोदित इति [illegible] महापुरुषोच्छिष्टं [illegible] पवित्रमात्मानं पापवि- [illegible] सर्वथा शूद्रः [illegible] कृपाफलं [illegible] देहस्य [illegible] उच्छिष्टभोजनेनापि दोषनिवृत्तिर्लोकाभिमं [illegible] तत्रैव धर्मे [illegible] ततः प्रवृत्तस्येति [illegible] चित्तं शुद्धं जातमित्याह । विशुद्धचेतस इति । तेषां धर्मः [illegible] आत्मन एव [illegible] ॥ २५ ॥

एवमांतरं दोषाभावे गुणं वोक्त्वा बहिर्गुणमाह । तत्रेति । अन्वहमित्यनुश्रुतं [illegible] परमहंसानां वा नित्योऽयं धर्म इति [illegible] । कृष्णकथाः परमहंसाः [illegible] प्रमाणिकत्वात् । प्रकृष्टगानं तद्गानेन । अनुग्रहेणेत्याश्रया [illegible] मनोहरा इति [illegible] । ततः कीर्तनमिति । सांप्रतं तु कीर्तनम् । [illegible] अनुपदमिति [illegible] श्रवणफलमाह । ताः [illegible] अधिकारः । [illegible] श्रद्धया [illegible] । तदाह । ताः कथाः श्रद्धया । अनुपदमिति पदार्थाक्षरार्थ- [illegible] श्रवणम् । ततो [illegible] रुचिः [illegible] । तदाह प्रियश्रवसीति । प्रियं श्रवः श्रवणं कीर्तिर्वा यस्य । अंगेति [illegible] परित्यज्य इन्द्रियाणां स्वाभाविकविषयग्रहणे रुचिः ॥ २६ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

तत्रेति । कृष्णकथाः श्रीनन्दनन्दनस्य जन्मादिलीलाः । [illegible] प्रिये सर्वेषां प्रीतिविषयं श्रवः कीर्तिर्यस्य ॥ २६ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

ततश्च उच्छिष्टस्य लेपान् तेषां भाजनमात्र [illegible] सकृदेकवारं भुञ्जे स्म । कीदृशः द्विजैस्तैस्तदर्थं मया प्रार्थितैरनुमोदितः [illegible] तेनैव अपास्तानि [illegible] किल्बिषाणि भक्तिप्रतिबन्धका [illegible] यस्य सः ततश्च नित्यमेव सुकृतद्गुञ्जनस्य मम श्रवण- कीर्तन [illegible] । एवं प्रवृत्तस्यान्यस्यापि जनस्य [illegible] धर्मे [illegible] जायते । एष भजनेषु स्पृहा [illegible] निष्ठा रुचिरिति पञ्च भूमिका अनेन श्लोकेन सूचिता ज्ञेयाः ॥ २५ ॥

ताः श्रद्धयेति श्रद्धापदेनासक्तिदर्शका भूमिका । अनुपदं प्रतिक्षणं प्रतिसुप्तिङन्तं पदं वा । मे मम प्रियं श्रवो यशो यस्य तस्मिन् प्रियश्रवसि कृष्णे मम रतिरभूदित्यतो [illegible] । कृष्णे रतिरित्येकादशी ॥ २६ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

ततेन उच्छिष्टलेपाद्विना तद्धर्मं भक्तियोगादौ ॥ २५ ॥
अनुसयम् त्रिकालम् प्रियश्रवसि वासुदेवे ॥ २६ ॥

भाषा टीका ।

उन द्विजोंकी आज्ञासे उनके उच्छिष्ट लेपको एक बेर भोजन करता था उसी से मेरा समस्त किल्बिष नाश होगया था इसी प्रकार प्रवृत्त और विशुद्ध चित्त होने से उसी धर्म में अपनी रुची होगई ॥ २५ ॥

वहां प्रतिदिन कृष्ण कथा गान करते हुए ऋषियों के अनुग्रह से मैं भी मनोहर कृष्ण कथा सुनता था श्रद्धा पूर्वक प्रति पद सुनते सुनते प्रिय श्रवा भगवान में मेरी भी रुचि हो गई ॥ २६ ॥

तस्मिंस्तदा लब्धरुचेर्महामुने प्रियश्रवस्यस्खलिता मतिर्मम ।
ययाहमेतत्सदसत्स्वमायया पश्ये मयि ब्रह्मणि कल्पितं परे ॥ २७ ॥
इत्थं शरत्प्रावृषिकावृतू हरेर्विशृण्वतो मेऽनुसवं यशोऽमलम् ।
संकीर्त्यमानं मुनिभिर्महात्मभिर्भक्तिः प्रवृत्तात्मरजस्तमोपहा ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामी ।

तस्मिन् भगवति लब्धरुचेर्मम अस्खलिता अप्रतिहता मतिरभवदित्यनुषङ्गः । यया मत्या परे प्रपञ्चातीते ब्रह्मरूपे मयि सदसत् स्थूलं सूक्ष्मं च एतच्छरीरं स्वमायया स्वाविद्यया कल्पितं न तु वस्तुतोऽस्तीति तदाश्रयमेव पश्यामि ॥ २७ ॥

एवं शुद्धे त्वम्पदार्थे ज्ञाते देहादिष्वहं [illegible] रजस्तमोनिवर्तिका दृढा भक्तिर्जातेत्याह इत्थमिति । हरेर्यशः । अनुसवं त्रिकालम् ॥ २८ ॥

श्रीवीरराघवः

[illegible] ॥ २७ ॥

[illegible] ॥ २८ ॥

विजयध्वजः

[illegible] ॥ २७ ॥

[illegible] ॥ २८ ॥

सुबोधिनी

ततः किमत आह । तस्मिन्निति । [illegible] ॥ २७ ॥

एवं भगवद्भावमापन्नस्य [illegible] ॥ २८ ॥

तस्यैवं मेऽनुरक्तस्य प्रश्रितस्य हतैनसः ।
श्रद्दधानस्य बालस्य दान्तस्यानुचरस्य च ॥ २९ ॥
ज्ञानं गुह्यतमं यत्तत्साक्षाद्भगवतोदितं ।
अन्ववोचन् गमिष्यन्तः कृपया दीनवत्सलाः ॥ ३० ॥

क्रमसन्दर्भः ।

तस्मिंश्च स्वस्मिन् भगवति [illegible] परमपरमार्थतत्त्व[illegible] जात इत्याह तस्मिन्निति [illegible] यथा [illegible] कल्पितं पश्ये । पर ब्रह्मणि तु [illegible] तदा कल्पितं पश्ये ज्ञातवानस्मि । [illegible] ॥ २७ ॥

ततः किं वृत्तमित्याशंक्याह इत्थमिति । या पूर्वोक्ता रजस्तमोरूपा मलिनता [illegible] । [illegible] प्रकारेण मुहुर्वर्त्तमाना [illegible] ॥ २८ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

[illegible] स्थूलं सूक्ष्मञ्च शरीरं [illegible] यथा मत्या परं ब्रह्मणि श्रीकृष्णे [illegible] कल्पितं पश्ये पश्यामि । कल्पितं [illegible] याहल । तथाहि स्थूलं शरीरं [illegible] न तु स्वीये व्यावहारिकं कापि कृत्ये । सूक्ष्मं [illegible] कल्पितं न तु [illegible] वस्तुनि इति । पश्ये इति [illegible] पूर्वं [illegible] भगवति [illegible] तदैव [illegible] ज्ञाता [illegible] बहुकाला[illegible] तदैव [illegible] ॥ २७ ॥

ऋतुद्वयं व्याप्य । अनुसवं प्रतिसमयम् । भक्तिः [illegible] । आत्मनो जीवमात्रस्यापि रजस्तमसी अपहन्तीति सा । [illegible] भगवद्भक्त[illegible] रजस्तमसोर्नाशोऽभूदित्यर्थः । भूतिमिव [illegible] । ततो दर्शनसाक्षात्[illegible] ॥ २८ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः

[illegible] स्थूलसूक्ष्मात्म[illegible] कल्पितं [illegible] पश्यन् ज्ञातवानस्मि ॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥

भाषाटीका ।

हे महा मुने उस भगवान में जब मैं लग्न मती हुआ तब प्रिय श्रवा भगवान में मेरी अस्खलिता मती होगई कि जिसके कारण से इस समस्त सद सत जगत् को अपने में और परब्रह्म स्वरूप में माया कल्पित देखता हूं ॥ २७ ॥

इस प्रकार वर्षा और शरद् ऋतु में त्रिकाल महात्मा मुनि गणों से कीर्तित हरि भगवान के निर्मल यश सुनते सुनते आत्मा के र जो गुण तमो गुण को नाश करने वाली भक्ती मुझको प्राप्त होगई ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामी ।

तस्यैवमिति । तस्य ज्ञानमुपदिष्टवन्त इत्युत्तरेणान्वयः [illegible] । प्रश्रितस्य विनीतस्य ॥ २९ ॥

गुह्यतममिति । साधनभूतं कर्मतत्त्वज्ञानं गुह्यम् । तस्मादपि विविक्तात्मज्ञानं गुह्यतरम् । भगवतोदितं भागवतशास्त्रम् । अन्ववोचन् उपादिष्टवन्तः ॥ ३० ॥

तदेव ज्ञानं पूर्वोक्तस्वरूपतत्त्वज्ञानाद्विवेकेन दर्शयति येनैवाहमिति । [illegible] ज्ञातवानहम् ॥ ३१ ॥

तत्साधनं धर्मं [illegible] सूचितमित्याह एतदिति । तापत्रयस्य आध्यात्मिकादेश्चिकित्सितं भेषजं सम्यग्दर्शितं सत्त्वशोधकमिति यावत् । किं तत् । भगवति भाविते समर्पितं यत् कर्म तत् कथम्भूते भगवति ईश्वरे सर्वनियन्तरि [illegible] ब्रह्मणि अच्युते पूर्णरूपे ॥ ३२ ॥

येनैवाहं भगवतो वासुदेवस्य वेधसः ।
मायानुभावमविदं येन गच्छंति तत्पदं ॥ ३१ ॥
एतत्संसूचितं ब्रह्मन् स्तापत्रय चिकित्सितं ॥
यदीश्वरे भगवति कर्म ब्रह्मणि भावितं ॥ ३२ ॥

श्रीवीरराघवः

तस्य प्रवृत्तभक्तेरनुरक्तस्य बालस्यापि प्रश्रितस्य विनीतस्य हतमेनः पापं यस्य श्रद्दधानस्य दान्तस्य जितेंद्रियस्यानुचरस्यानुवर्तिनो मम- [illegible] ॥ २९ ॥

[illegible] साक्षाद्भगवतोदितं ज्ञानं तद्गुह्यतमं [illegible] दीनवत्सलाः [illegible] उपदिदिशुरित्यर्थः ॥ ३० ॥

[illegible] येन ज्ञानेनाहं भगवतो वेधसः [illegible] गुणात्मिकप्रकृतिमविदं [illegible] मनेनात्र विरोधिस्वरूपज्ञानमुक्तं येन च ज्ञानेन तस्य वासुदेवस्य परस्य [illegible] प्राप्यप्रापकविषयज्ञानमुक्तं [illegible] उपादिदिशुरिति फलितं ॥ ३१ ॥

तदेवं पूर्वं जन्मवृत्तं तद्दृष्टांतेन [illegible] भक्तियोगस्य [illegible] प्रतिपादितं [illegible] [illegible] तापत्रय [illegible] पुनः पुनः ताप- [illegible] उपपादयति । यदिति [illegible] तापत्रयचिकित्सितं [illegible] तापत्रयप्रतिक्रिया [illegible] श्रुतिस्मृत्यादिभिः [illegible] ब्रह्मणि [illegible] भगवति [illegible] भावितं [illegible] तापत्रयचिकित्सितं [illegible] सूचितमित्यर्थः [illegible] [illegible] श्रुतिः स्मृतिश्च [illegible] यज्ञदानतपः कर्म पावनानि मनीषिणाम् [illegible] तापत्रय [illegible] [illegible] निवृत्तिः भक्तियोगनिष्पत्तिद्वारा तापत्रयं निवर्तत इति श्रुतिस्मृतिभिः सूच्यते ॥ ३२ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

[illegible] तस्येति ॥ २९ ॥

[illegible] ॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥

[illegible] तापत्रय [illegible] कर्म [illegible] यदीति [illegible] तापत्रयचिकित्सितं [illegible] ब्रह्मणि [illegible] [illegible] संसारान्निवर्तत इति [illegible] तापत्रयचिकित्सितं संसूचितमित्यर्थः [illegible] ॥ ३२ ॥

क्रमसंदर्भः ।

तस्येति युग्मकम् । एतद्वक्तव्यं परमरहस्यमप्युपदिदिशुरित्याह ज्ञानमिति । ज्ञानविज्ञानादिरूपमित्यर्थः । तस्य रहस्यत्वमत्यन्तगोप्यत्वादिति भावः । साक्षाद्भगवतोदितमिति पुरा मया प्रोक्तमित्यादिकं स्मारयति । गुह्यतमं [illegible] रहस्यतम ॥ २९ ॥ ३० ॥

अविदं ज्ञातवानस्मि । [illegible] मायाशब्दस्य [illegible] तूपादेयत्वेन । तत्पदं तस्य चरणारविन्दं गच्छन्ति [illegible] साक्षात् कुर्वंति । इमं [illegible] इत्यादि वक्ष्यमाणात् [illegible] ॥ ३१ ॥

तदेवं [illegible] परमश्रेयस्त्वेनोक्तम् । तत्र यत् पूर्वम् इदं हि पुंसस्तपसः श्रुतस्येत्यादिना [illegible] अथ तस्य [illegible] माहात्म्यमाह एतदिति त्रिभिः । संसूचितं शास्त्रैः । ईश्वरः परमात्मा तस्मिन् वा भगवति वा ब्रह्मणि वेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

तदेवम्भूतस्य मे मम कृपया प्रेमभक्तेः । साक्षाद्भगवता देवकीनन्दनेन उदितम् । [illegible] ज्ञानं [illegible] । तत्र केवल-ज्ञानप्रधानात् भक्तिमिश्रज्ञानप्रधानं ज्ञानं गुह्यम् । ततोऽपि ज्ञानमिश्रभक्तिप्रधानं गुह्यतरम् । ततोऽपि केवलभक्तिप्रधानं गुह्यतमम् । [illegible] प्रति श्रीभागवतम् अर्जुनं प्रति श्रीगीताभिधम् । [illegible] इति विभाव्य अन्वयेनोपदिष्टवन्तः ॥ २९ ॥ ३० ॥

येनैव श्रीभागवतेन भगवतो मायायाश्चिच्छक्तेरैश्वर्यमाधुर्यज्ञानस्य कृपाशक्तेस्त्रिगुणमायाशक्तेश्च अनुभावं कार्यं प्रभावं वा अविदं ज्ञातवानहम् । त्रिगुणात्मिकाथ [illegible] विष्णुशक्तिस्तथैव च । मायाशब्देन भण्यते शब्दतत्त्वार्थवेदिभिरिति शब्दमहोदधिः । माया च वयुनं ज्ञानमिति निघण्टुः । मायास्यात् [illegible] इति त्रिकाण्डशेषः माया दम्भे कृपायाञ्चेति विश्वः । अतएव स्वरूप-भूतया नित्यशक्त्या मायाख्यया युतः । अतो मायामयं विष्णुं प्रवदन्ति सनातनमिति माध्वभाष्य प्रमाणिता श्रुतिश्च । एवमग्रिमे-ष्वपि ग्रन्थेषु मायाशब्देन यथासम्भवं चिच्छक्तित्रिगुणशक्त्यादयो वाच्याः ॥ ३१ ॥

एवञ्च गुह्यां निर्गुणां भक्तिं मयि प्रेमपर्य्यन्तां प्रवर्त्तयन्नुभाव्य च भक्तेः साक्षाद्वाचकं भगवदुक्तं श्री भागवतशास्त्रञ्चोपदिश्य ज्ञान-कारणं [illegible] जिज्ञासवेऽपि मह्यं सम्प्रति बालस्यास्य [illegible] कदाचित् जिज्ञासा अनिष्यते इति विभाव्य [illegible] । [illegible] तापत्रयस्याध्यात्मिकादेः चिकित्सितं भेषजं निवर्त्तकम् । तदेव किम् [illegible] ईश्वरे परमात्मनि वा भगवति षडैश्वर्य्यवति वा ब्रह्मणि तदीय-निर्विशेषस्वरूपे वा कर्म्म भावितं समर्पितम् ॥ ३२ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः

प्रश्रितस्य विनीतस्य ॥ २९ ॥

यत्साक्षाद्भगवतोदितं गुह्यतमं [illegible] श्रीभागवतं तेभ्यो योगिभ्यः उपदिष्टम् ज्ञानं तदर्थज्ञानम् तत् तद्वत्संप्रदायप्राप्तम् अन्वयो-पदिदिशुः ॥ ३० ॥

[illegible] ॥ ३१ ॥

किञ्च एतदपि [illegible] तापत्रय [illegible] आध्यात्मिकादिदुःखप्र-तिकारकमिति ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

ऐसे अनुरागी विनीत निष्पाप श्रद्धावान दान्त बालक और अनुचर को ॥ २९ ॥

जाने के समय दीन वत्सल मुनियों ने कृपाकर वह ज्ञान मुझको उपदेश किया जो परम गुरु साक्षात् श्री भगवान ने कहा है ॥ ३० ॥

जिस ज्ञान से मैं भगवान् वासुदेव ज्ञान स्वरूप की माया का अनुभाव इस सब जगत को जानगया और जिस ज्ञान से उनके पद की प्राप्ति होती है ॥ ३१ ॥

हे ब्रह्मन् यही तापत्रयका चिकित्सित आपको सूचित किया कि जो ईश्वर भगवान ब्रह्म में कर्म भावन किया जाय (अर्थात् समर्पण किया जाय) ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामी ।

ननु संसारहेतोः कर्म्मणः कथं तापत्रयनिवर्त्तकत्वं सामग्रीभेदेन भवत इति दृष्टान्तमाह द्वाभ्याम् यथामयः रोगः येन घृतादि-ना जायते स एव [illegible] द्रव्यं तम् आमयं न पुनाति न निवर्त्तयतीत्यर्थः किंतु चिकित्सितं द्रव्यान्तरैर्भावितं सत् पुनात्येवयथा ॥ ३३ ॥

आमयो यश्च भूतानां जायते येन सुव्रत ।
तदेव ह्यामयं द्रव्यं न पुनाति चिकित्सितम् ॥ ३३ ॥
एवं नृणां क्रियायोगाः सर्वे संसृतिहेतवः ।
त एवात्मविनाशाय कल्पन्ते कल्पिताः परे ॥ ३४ ॥
यदत्र क्रियते कर्म भगवत्परितोषणम् ।
ज्ञानं यत्तदधीनं हि भक्तियोगसमन्वितम् ॥ ३५ ॥
कुर्वाणा यत्र कर्माणि भगवच्छिक्षयासकृत् ।
गृणांति गुणनामानि कृष्णस्यानुस्मरंतिच ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामी ।

आत्मविनाशाय कर्म्मनिर्मूलनाय कल्पन्ते समर्था भवन्ति । परे ईश्वरे कल्पिता अर्पिताः सन्तः । अत्र च प्रथमं महत्सेवा ततस्तत्कृपा ततस्तद्धर्म्मश्रद्धा ततो भगवत्कथाश्रवणं ततो भगवति रतिः तया च देहद्वयविवेकादात्मज्ञानं ततो दृढा भक्तिः ततो भगवत्तत्त्वज्ञानं ततस्तत्कृपया सर्व्वज्ञत्वादिभगवद्गुणाविर्भावः इति क्रमो दर्शितः ॥ ३४ ॥

ननु च ज्ञानेनाकामप्राप्तकर्म्मनाशः तच्च ज्ञानं भक्तियोगाद्भवति कथं कर्म्मणा कर्म्मनाशः स्यात् तत्राह यदिति ॥ ३५ ॥

भगवदर्पणेन क्रियमाणं कर्म भक्तियोगं जनयतीति सदाचारेण दर्शयति कुर्वाणा इति । यत्र यदा भगवतः शिक्षया कर्माणि कुर्वाणा भवन्ति तदा श्रीकृष्णस्य गुणनामानि गृणन्ति अनुस्मरंति च कृष्णमित्यर्थः । एषा हि भगवच्छिक्षा "यत् करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् । यत् तपस्यसि कौंतेय तत् कुरुष्व मदर्पणमिति ॥ ३६ ॥

दीपनी ।

यदिति । अत्र कर्मभूमौ भगवदर्पणेन भगवत्परितोषणं भगवत्प्रीतिकरं यत्कर्म क्रियते यद्भक्तियोगसमन्वितं ज्ञानं तत् तदधीनं तस्य कर्म्मणः अधीनं इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३७ ॥

श्रीवीरराघवः

त्रैवर्गिककर्मणस्तापत्रयहेतुत्वं वक्तुं तावद्दृष्टान्तमाह । आमय इति यथा पुराहतश्रुतिस्मृतिभ्योऽभि पापस्यैव तापत्रयमूलत्वं सूचितं तथापि त्रैवर्गिककर्मणोऽपि ततोऽनिष्टावहत्वं पापवदनिष्टसाधनत्वात्तद्रूपितं [illegible] हे सुव्रत यथा येन पथ्यान्नादिना भूतानां य आमयो रोगो जायते तदामयकारणं द्रव्यं चिकित्सितमपि प्रतीकारत्वेन सेवितमप्यामयं न पुनाति न शोधयति चिकित्सितोऽपि व्याधिरपथ्यादिना पुनर्वर्धते [illegible] चिकित्सितमित्यामयविशेषणं वा आमयकारणेन चिकित्सितं प्रतिकृतमप्यामयं व्याधितत्राऽऽमयकारणं द्रव्यं न पुनातीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

दृष्टान्तेनाभिमतमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति एवमिति एवमपथ्याद्यामयकारणवन्नृणां सर्वे क्रियायोगाः [illegible] सर्वे त्रैवर्गिकाः क्रियायोगाः संसृतिहेतवः अतएव परस्मिन्नात्मन्यकल्पिताः असमर्पिता आत्मविनाशाय कल्पन्ते [illegible] नाशाय कल्पन्ते संपन्ना भवंति ॥ ३४ ॥

तर्हि परस्मिन्कल्पिताः क्रियायोगाः किमात्मसाक्षात्कारे हेतवः [illegible] भक्तियोगनिष्पादनद्वारेत्याह यदिति भगवान्परितुष्यते भक्तियोगेन [illegible] परितोषयुक्तो भवति येन तत्साधनरूपेण [illegible] भगवत्परितोषणं यत्कर्मात्र लोके क्रियते अनुष्ठियत इति पाठे [illegible] तदधीनं तत्कर्माधीनं तन्निष्पाद्यमेव भक्तियोगसमन्वितं ज्ञानं [illegible] भक्त्यात्वन [illegible] ॥ ३५ ॥

[illegible] भगवत्परितोषणात्मकं कर्मैव भक्तियोगानुग्राहकमपि तु भगवद्गुणश्रवणादिकमपीत्याह कुर्वाणा इति भगवच्छिक्षया "यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत्" [illegible] भगवच्छिक्षया [illegible] कर्माणि कुर्वाणा असकृत् कृष्णस्य भगवतः गुणनामानि [illegible] गृणन्ति गुणाननुस्मरन्ति [illegible] भक्तियोगनिष्पत्तिकामाः [illegible] यथा भगवच्छिक्षयाऽसकृत् [illegible] कर्माणि भक्तियोगानुग्राहकाणि तथा गुणनामानुस्मरणादिकमपीति भावः ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामी ।

ननु कर्मणां बंधकत्वात् कथं तापत्रयनिवृत्तिः [illegible] मयदति शुभमेव कर्म तस्य संशुद्धिः [illegible] सत्यसंकल्पादिमतो पर्तितिया [illegible] भूतानामामयो यः [illegible] तत्र बन्धनिवृत्तिः [illegible] कश्चिदपि [illegible] तदधुनान्तिपरिहरति [illegible] यथा [illegible] कर्मणा [illegible] तदपि [illegible] ॥ ३३ ॥

[illegible] संसारिणां [illegible] योगा उपाया [illegible] ब्रह्मणि परिकल्पिताः आत्मविनाशाय अर्पिताः । [illegible] कर्म [illegible] कर्मभ्यः [illegible] ॥ ३४ ॥

[illegible] अत्र कर्मभूमौ [illegible] भगवत्परितोषार्थं [illegible] परोक्ष [illegible] कर्म [illegible] ज्ञानं [illegible] कर्मसु [illegible] भगवत्परितोषकर्मितिवा ॥ ३५ ॥

कथं [illegible] कर्मणा ज्ञानमुत्पद्यते [illegible] इति [illegible] भगवतः [illegible] गुणानुकीर्तननामानि [illegible] ॥ ३६ ॥

सुबोधिनी

अत्र हि भगवद्व्यतिरेकेणाविर्भावो न भविष्यतीति तेषां कृपया तज्ज्ञानमित्याह । तस्यैवमिति [illegible] पूर्वजातसाधूनां [illegible] अनुवृत्तिः कारणमिति तानन्वाह । अनुवृत्तिमिति, अनुवृत्तिपर्यन्तानि गृहीतानि । शुश्रूषालक्षणो विनयः [illegible] कथनं न दोषः ॥ २९ ॥

अस्ति किञ्चिज्ज्ञानं सर्ववेदान्तप्रतिपाद्यं पञ्चरात्रागमेषु गुरूपदेशेन च एतदभिव्यज्यते । यथा [illegible] भगवति सर्वज्ञस्तेजस्वी च । ततोऽपि महाभागवत [illegible] ततोऽपि पुरुषोत्तमप्रतिपाद्य [illegible] यस्मिन्ननुसंहिते भगवदाविर्भावो भवत्येव [illegible] साक्षात्कृष्ण [illegible] । यत्तदिति । [illegible] तथापि हृदयेऽभगवदिच्छया उपदेशार्थमागतम् । ननु पश्चात् [illegible] । एतस्य [illegible] साधनान्तरं च नास्तीत्याह । कृपयेति । तत्रापि हेतुः । [illegible] स्नेहः [illegible] । पिता पुत्रश्च [illegible] ॥ ३० ॥

[illegible] किं जातं [illegible] आकाङ्क्षायामाह । येनैवाहमिति । भगवतो वासुदेवस्य [illegible] मायानुभावः । [illegible] तत्पदमिति [illegible] ॥ ३१ ॥

एवं भगवत्पदप्राप्तिपर्यन्तं पदार्थं निरूपितास्तत्रैवं सन्देहः "ते सत्यपि [illegible]" इत्यादिना [illegible] भवतीति [illegible] प्रतिबन्धकत्वात् । तत्र कालस्य प्रतिबन्धकत्वाभावाय उपायमाह । एतदिति । [illegible] प्रतिबन्धकाः [illegible] हेतुः कालः तत्र प्रथमं [illegible] कथा साधनत्वेनोक्ता तथापि [illegible] न भविष्यति [illegible] साधनमाह । एतत् [illegible] । सम्यक् [illegible] नापि सन्दिग्धम् । [illegible] परिज्ञानं तव भविष्यतीत्यभिप्रायेणाह । हे महन् । [illegible] निर्दिष्टम् । यथा [illegible] सर्वेन्द्रियाणि [illegible] द्रव्यान्तरसम्पादनया चिकित्स्यते तथा कर्मापि सर्वनाशकं [illegible] चिकित्स्य [illegible] तदत्याह । यदिति । [illegible] पदार्थाः [illegible] ब्रह्मणि [illegible] कर्म भावितं पोषितमित्यर्थः । [illegible] ॥ ३२ ॥

तत्रैव विशेषमाह । आमय इति । येनैव कर्मणा [illegible] तदेव भगवति भावितमिति । आमयः कफपित्तादिः [illegible] तादृशं तु तत्र नास्तीति तव सद्ज्ञान [illegible] प्रशंसा । तदेव चिकित्सितं [illegible] न किं तु अन्यदपि द्रव्यान्तर [illegible] पुनाति अतो येनैव कर्मणा बन्धस्तदेव कर्म भगवति भावितं पुरुषं पुनातीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

ननु पूर्वकृतकर्मणां बाधकानां विद्यमानत्वात् [illegible] किमभिप्रेतम् भाषितेनेति तत्राह । एवं नृणामिति । यथा भगवति [illegible] कर्मणा तापत्रयनाशः एवमेव पूर्वकर्मणामपि भगवति समर्पणात्पूर्वस्वरूपनाशे सति तापानुत्पादकत्वात् [illegible] । सर्वे पुण्यजनका [illegible] जननमरणहेतवः । तत्र सर्वे [illegible] समर्पिता [illegible] कुतस्तस्य तापजनकत्वमित्यर्थः । एवं [illegible] लौकिकानां [illegible] कर्मणां [illegible] विशेषेण उक्तः ॥ ३४ ॥

सुबोधिनी

[illegible] भगवत्प्रीत्यर्थं क्रियमाणानां किं फलमित्याकांक्षायाम् [illegible] यत्र स्वधीतगुणः [illegible] प्रकाशिता,, इत्यत्र [illegible] प्रार्थनात [illegible] फलस्य [illegible] तत्रोच्यते । अत्र निर्दोषे [illegible] भगवत्परितोषार्थं क्रियते [illegible] कर्मणा भगवद्भक्तिज्ञाने उत्पद्येते । "ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि,, [illegible] सर्वकर्मक्षयः [illegible] "सर्वापेक्षा च [illegible] इति न्यायः सूचितः ॥ ३५ ॥

ननु [illegible] भगवदाज्ञया अर्जुनादिभिः कृतानां युद्धादीनां [illegible] गतिस्तत्राह । कुर्वाणा यदेति । [illegible] भगवच्छिक्षया कुर्वाणा भवंति तत्कर्म [illegible] भवतीत्याह । तदा ते [illegible] कृष्णस्य गुणनामानि [illegible] । [illegible] स्मरंति च कृष्णम् । [illegible] कीर्तनस्मरणभक्तिहेतुत्वात् [illegible] व तत्कर्म । न तेन संसारशंकाऽपीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

एवमिति । आत्मशब्दोऽत्रकर्म जातिपरः ॥ ३४ ॥

अथ भगवत् परितोषणात्मकस्य तस्य माहात्म्यं विशेषत आह यदत्रेति । भक्तियोगः कीर्तन स्मरणादि रूपः [illegible] तदपि तदधीनं तदन्यथापि [illegible] मित्यर्थः ॥ ३५ ॥

कथं तत्राह कुर्वाणा इति । भगवच्छिक्षया यत् करोति [illegible] कथा यत्र भगवत [illegible] निमित्तं कर्माण्यपि कुर्वाणा- [illegible] इत्यादि । श्री शौनकादि [illegible] भावः ॥ ३६ ॥

विश्वनाथचक्रवर्ती

ननु संसारहेतोः कर्मणः [illegible] सामर्थ्यभेदेन [illegible] घृतादि [illegible] रक्षार्थं को [illegible] ॥ ३३ ॥

क्रियावत्वा [illegible] काम्या नैमित्तिकाद्यनिष्कामाः परमेश्वरे कल्पिताः समर्पिताः सन्तः आत्मविनाशाय कर्मनिवृत्तये कल्पंते समर्थ [illegible] ॥

तदेवं [illegible] भगवदर्पितत्वात् भगवत [illegible] ॥ ३५ ॥

[illegible]

[illegible] ॥ ३६ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

कर्मैव संसारः [illegible] दृष्टांतमाह द्वाभ्याम् [illegible] ॥ ३३ ॥

तथा कर्मैव संसारः भगवति समर्पितं तु कर्म संसारं निवर्तयत्येवेत्याह एवमिति [illegible] कल्पिताः समर्पिताः आत्मविनाशाय [illegible] ॥ ३४ ॥

ओंनमोभगवतेतुभ्यंवासुदेवायधीमहि ।
प्रद्युम्नायानिरुद्धायनमः संकर्षणायच ॥ ३७ ॥
इतिमूर्त्यभिधानेनमंत्रमूर्तिममूर्तिकम् ।
यजतेयज्ञपुरुषंससम्यग्दर्शनः पुमान् ॥ ३८ ॥
इमंस्वनिगमंब्रह्मन्नवेत्यमदनुष्ठितम्[१] ।
अदान्मेज्ञानमैश्वर्यंस्वस्मिन्भावंचकेशवः ॥ ३९ ॥
त्वमप्यदभ्रश्रुतविश्रुतंविभोः समाप्यतेयेनविदांबुभुत्सितम् ।
प्राख्याहिदुःखैर्मुहुरर्दितात्मनांसंक्लेशनिर्वाणमुशन्तिनान्यथा ॥ ४० ॥

सिद्धांतप्रदीपः

उपादेयसाधनचतुष्कसंक्षिप्यदर्शयन् । [illegible] भगवत्परितोषणम् [illegible] ॥ ३५ ॥

[illegible] ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

हे प्रभुत जो घृतादि गुरुपाक द्रव्य जीवों के आमादिक रोगों को उत्पन्न करता है क्या वही चिकित्सा के योग से उसी रोग को [illegible] दूर नहीं करता है ॥ ३३ ॥

इसी प्रकार मनुष्यों के समस्त क्रिया योग संसार बंधन के हेतु हैं । वेही यदि परपुरुष भगवान के अर्पण किये जांय तौ आत्मवि नाश (अर्थात् [illegible] लिंग शरीर के विनाश) पूर्वक संसार मुक्ति के कारण होते हैं ॥ ३४ ॥

यहां जो कुछ कर्म कियाजाता है भगवान के परितोष का हेतु होता है और भक्ति योग समन्वित ज्ञान भी तदधीन होता है ॥ ३५ ॥
[illegible] भगवान की शिक्षा के अनुसार जो कर्म करते हैं वे बार बार श्रीकृष्ण के गुण और नामों का कीर्तन करते हैं और स्मरण करते हैं ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामी ।

[illegible] । ओं नमः इति । नमो धीमहि मनसा नमनं कुर्वीमहि ॥ ३७ ॥
अमूर्तिकं [illegible] । यजते पूजयति । स पुमान् सम्यग्दर्शनो भवति ॥ ३८ ॥

[illegible] । इमं स्वनिगमं [illegible] अनुष्ठितं [illegible] ॥ ३९ ॥

[illegible] । अदभ्रं [illegible] श्रुतं यस्य हे अदभ्रश्रुत विभोर्विश्रुतं यशः प्राख्याहि कथय । येन [illegible] दुःखैः पीडितात्मनां संक्लेशशान्तिः [illegible] ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकायां प्रथमस्कन्धे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

---

१ [illegible]

दीपनी ।

मुख्येऽभिधानेनेति । मूर्तिसाधकेन मंत्रेणेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ४० ॥

श्रीवीरराघवः

इतिरित्थममूर्तिकंममेवरूपमाकृतमूर्तिरहितं ममूर्तिमोमिरथानुकमंत्र प्रकाश्यामूर्तिरमाकृता अकर्ममूलाके ध्योपान्तावस्थितमंत्र [illegible] यामिध्यायन् ओमाविनानान्यनुगृह्य यजाराध्य परमपुरुषं यो यजति स एव सम्यग्दर्शी पुमान् सम्यग्दर्शनः "आत्मीयात्मेयममनभियुक्त विधेयोधिकारीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

एवं यजतामायुर्भक्तियोगोनिष्पद्यते इत्यभिप्रायं व्यात्मानं दर्शयति इममिति हे ब्रह्मन्मदनुष्ठितमिमं स्वस्य भगवतोऽनिगममनुशासनसमये न्यस्तुत्केशवः स्वस्मिन्भावं सक्तिसन्मा व्यवधानात्मकज्ञानमैश्वर्यं चदेवविस्तोचितमददादित्यर्थः ॥ ३९ ॥

उक्तमुपसंहरति । त्वमिति हे ब्रह्मन्भवानल्पकीर्तिर्यशो भगवतो विश्रुतं यश: प्रख्यातिं प्रबन्धीहि येन विशुद्धमनस्यालेन चिदात्मनि विबुधा: तिनितं यो भुज्यते आपूर्यते नालिए ऐश्वर्यं इतियावत् यत्कृतस्य जिज्ञासितस्यार्थस्य नावशिष्यते तथाविधमाख्यानं कुर्वित्यर्थः । किञ्च दुःखैः भिन्नतापैर्मुहुर्मुहुरर्दितः पीडितः आत्मा मनो येषां तेषां क्लेशं निर्वाणं क्लेशा आध्यात्मिकादयस्तेभ्यो यः स प्रशमो येन अन्यथा नावसितं नोपशान्तं निर्वाप्यते तथाविधं यशो हरेरतिनीवाद्धितं ताहशमाख्याहीत्यन्वयः ॥ ४० ॥

इति श्रीवीरराघवीये प्रथमे पंचमः ॥ ५ ॥

श्री विजयध्वजः

योयजमानः स्वयंचानित्यमोक्षमोभगवत इत्यादिमूर्ध्नि अभिधानेन प्राप्तिसाधकेन मंत्रेणाम्ब्रतिपाद्यमूर्तिम् अमूर्तिकंमप्राकृतविग्रहं विधिपुरंयात्सु देवादिरूपं यज्ञपुरुषं "यस्यात्मितांश्चयां अस्यपादा" इत्यादिश्रुतिप्रतिपाद्याकारं भगवन्तं इदियजतेपूजयति सम्यग्दर्शनः अपरोक्षज्ञानवान् भवति पञ्चकृत्यियाद्यः सम्यग्दर्शना [illegible] सर्वज्ञत्वसम्यग्भगवन्तं दर्शयति ज्ञापयतीति सम्यग्दर्शनाः [illegible] उत्सवं शुद्धपूर्णाखिलजनरंजकोऽतिवा [illegible] भगवते [illegible] पूर्णाय तुभ्यं नमः सर्वेषु वसति दीव्यतीति वासुदेवः [illegible] शीलत्वात् [illegible] प्रद्युम्नः "हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आप्रणखात्सर्व एव सुवर्णः" इति श्रुतेः तस्मै नमः [illegible] अनिरुद्धः अनामुष्यप्राणाः [illegible] इतिवा अनिरुद्धः संसारमुक्तस्तान् [illegible] प्रत्येकपृथक्संबन्धद्योतनार्थः इति शब्दः प्रभृतिवचनः तस्मादपि गादिभिर्वैष्णवैः [illegible] भवतीति भावः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

ध्यानुभवसिद्धमेतदिति विज्ञापयति इममिति केशवः मदनुष्ठितमिमं स्वधर्मनियममधात्यैश्वर्यमीश्वरविषयं ज्ञानं स्वस्मिन् भावं भक्तिं च मेऽमत्तं अदादित्यन्वयः ॥ ३९ ॥

इदानीं यन्नारदेनाभिज्ञातं तदुपसंहरति त्वमिति हे अदभ्रश्रुत "श्रोतारं तत्त्वादे: संपूर्णश्रोतृत्वाद्विशुणितः स्मृ" त्वमीश्वरोऽपि ऐश्वर्यादिगुणसम्पन्नत्वेनान्यार्थे विभुरोऽपि सज्जनवात्सल्यादेव येन तत्कीर्तिना [illegible] तेषां [illegible] सम्पूर्णं भवति ताहशीं भागवतलक्षणां [illegible] त्वाहि इत्यन्वयः तस्य दुर्भगो भागवतकथाकृत्य [illegible] मतिभावः ॥ ४० ॥

इति श्रीभागवते प्रथमस्कन्धे विजयध्वजटीकायां पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

अथ पञ्चरात्रमन्त्रः श्रीनारायणादेः सकाशान्नि तथ्यं समग्रार्थं संप्रत्याशादिशति ॐ नम इति । चतुर्व्यूहात्मको भगवानेवात्र देवता । तत्र श्री वासुदेवसङ्कर्षणौ वामदक्षिणयोर्मध्यतो ज्ञेयौ । प्रद्युम्नः सङ्कर्षणस्य दक्षिणे । अनिरुद्धो वासुदेवस्य वामे । सङ्कर्षणा दिकमदिपर्ययेण निर्देशस्तु श्री कृष्णाच्चतुर्व्यूहत्वं बोधयति तत्पुत्रपौत्रयोः प्रद्युम्नानिरुद्ध योस्तत्रिकटपाठात् ॥ ३७ ॥

क्रमसन्दर्भः

अमन्त्रमूर्त्तिं तदुक्तमूर्त्तिं तथाप्यमूर्त्तिकं प्राकृतमूर्त्तिरहितम् । यज्ञपुरुषं पूजायां स्वेष्टाकारमित्यर्थः । इदंतासक्त तत्त्वार्थं श्री भगवदाविर्भावात् ननु महदद्भुतवत् विलक्षणमिति ॥ ३८ ॥

स्वनिगमं निजान्तरङ्गपरमवेदरूपम् । प्रथमतो ज्ञानं स्वानुभवं ततः ऐश्वर्य्यं स्वाणिमादिरूपं ततस्तत्र आत्मनो भावं प्रेमाणमिमा- ग्रहच ॥ ३९ ॥

एतस्मादिदं मम तदेतत्पर्य्यन्तं सर्व्वं तद्गुणश्रवणादिरूपात्मकं तच्छ्रवणमेव तपआदीनां परमं फलं तस्मात्समर्पयेति ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवतप्रथमस्कन्धस्य श्रीजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

सुबोधिनी

यानिहनुनः पञ्चरात्रमन्त्राराधनप्रकारेणापुरुषस्यार्चानिकर्मभिस्तैर्यानिमोत्रमाह इत्यादि सर्व्वभगवत्त्वरूपतं इदंहि भागवतकार्यकी नारदोपास्यामथ चतुर्मूर्त्तीनाम भिधानमन्त्रसहितस्य सुमूर्त्तीनामथ मन्त्रफलं चतुर्मूर्त्तिं तदुक्तिमार्गाय किन्तु तथार्थंतदुक्तिपरकतया- नित्यन्वयत्वाच्चतुरूपस्यापि चतुरूपमपि भगवानित्यर्थः नकारादग्न्यान्वयपरत्वाभावाद्युक्तिलाभिधमधीयादीनि ॥ ३७ ॥

अकारान्तमन्त्रमुक्तिमाह एवंरूपेणामूर्त्तिमिवानेनमूर्त्तिमाराधकेन मन्त्रमात्रेणमूर्त्तिः शरीरमस्येत्यर्थः रूपममूर्त्तिकं मन्त्रव्य- तिरिक्तप्राकृत मूर्त्तिरहितं यज्ञपुरुषं यज्ञरूपं पुरुषं वायोपजते अयं मंत्रादिविशेषसम्यक्दर्शनो भवति भगवत्साक्षात्कारतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

एकफलं मयानुभूतमिति संदेहाभावायाह इमंस्वनिगममिति स्वकीयनिगमो वेदः आज्ञेतियावत्तत्रात्रानया कृतार्थः पञ्चरात्रमार्गा- नुष्ठितः पूर्वकल्पे यदाभवत्तदाहं ज्ञानमैश्वर्यं च भक्तिं च प्रेमाणं दशेयोः तदाह कदाचिदित्यादिना ॥ ३९ ॥

एवं सर्वपाकं नीर्णयरूपकः इत्यादिमुपपादयन् उपसंहरति इदं विस्तरेणोपदेशमाहात्म्यमर्थाति यथा यथात्तत्राज्ञापरिपालितात्मत्वमपिपरि- पालनमाज्ञापरिपालन सामर्थ्यसिद्धत्वादित्याह एतत्कुर्वन्ति अवतारोपदेशादीनां अवतारस्य सार्थिकी विदुषां कीर्त्तिं श्रीमान्यादस्य महिमाहात्म्यमाह यतो विदुषामर्थेति तानिन्तिचिकित्सितं भगवत्तत्त्वं प्रसादेनैवस्मनस्यति यावन्तदचारोऽस्तीत्यादिना इतिवृत्तिः पुनःपुनरभ्यासा- न्तं चित्तानिर्मलानीतितस्मात्तदाप्याहि किंच निस्तारार्थत्वं कर्त्तव्यः संकलेशाभिभूतैः कर्त्तुमशक्यत्वात्क्लेशनिवृत्त्यर्थं चारुपाणि आ- न्त्यानेकनु येदुःखरहितानां सकलेश निवारकमुर्वीतिसर्वप्रमाणाविदः अत्रउपायान्तरं नास्तिज्ञितानोर्हि इत्याह नान्यथेति ॥ ४० ॥

इतिश्री भागवत सुबोधिन्यां श्री महाश्वरा अहात्मज श्री सद्रभदीक्षिताविरचितायां प्रथमस्कंध विवरणे पंचमाध्यायविवरणम् ॥ ५ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

तदेवं भक्तिरहितानां ज्ञानकर्म्मादीनां नैष्कर्म्यत्वादिना निन्दया सर्व्वथा हेयत्वमुक्त्वा त्यक्त्वा स्वधर्ममित्यादिश्लोकद्वयेन परमो- पादेयां शुद्धां निर्गुणां भक्तिं स्तुत्वा अहं पुरातीतभवे इत्यादिश्लोकषट्केन तस्या एव भक्तेराविर्भावप्रकारं प्रेमपर्यन्तं प्रतिपाद्योक्त्वा अधिकारिविशेषं पुनरुपदेष्टुं भक्तिमिश्रं ज्ञानं ततोऽधिकं कर्ममिश्रां भक्तिमुक्त्वा इदानीं मुमुक्षोरपि शिष्यस्य गुरुणोपदिष्टं गुह्यमन्त्रं इत्युक्तं श्रीगुरोः प्राप्तं स्वमन्त्रमादौ तमुपदिश्य स्तत्र श्रद्धामुत्पादयन्नाह द्वाभ्याम् । ॐ नम इति । त्र्यक्षिरादक्षरात्मको मन्त्रः । चतुर्व्यूहात्मको भगवानत्र देवता । सङ्कर्षणादिक्रमविपर्ययेण निर्देशस्तु श्रीकृष्णस्यानुव्यूहत्वं भावयति तत्पुत्रपौत्रत्वेन प्रद्युम्नानिरु- द्धयोरतिरिक्तपाठात् । यद्वा । प्रद्युम्नानिरुद्धसङ्कर्षणानां क्रमेण सृष्टिस्थितिसंहारकारकत्वात् तथोक्तिः । नमो धीमहि नमस्कारं ध्यायन्मनसा नमनं कुर्वीमहीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

इति मूर्त्तीनां वासुदेवादीनाम् अभिधानेन नामचतुष्टयेन यजते पञ्चरात्रोक्तविधिना वासुदेवाय नमः प्रद्युम्नाय नम इत्येवं शोऽयमेवं पञ्चविधैः पूजयते । मन्त्रमूर्त्तिं मन्त्रमात्रोक्तमूर्त्तिं मन्त्रस्य अभिधानाविशेषात् मूर्त्तिः शरीरं यस्येति वा । अमूर्त्तिकं प्राकृतमूर्त्तिरहितम् अप्राकृतमूर्त्तिमत्तया मूर्त्तः कालिन्दीकायकान्तिरूपवान् यज्ञपुरुषं यज्ञेश्वरं पुरुषं सम्यग्दर्शनः तदृष्ट्वा अन्येऽपि कृतार्था भवन्तीत्यर्थः मन्त्रदानेन गुरुणा हृदयं ततोऽनन्तरेण शास्त्रं तदेवमन्त्रभक्तिमनुपादकं यथा सर्वादिसम्यक्प्रयन्यमात्मप्रसादकत्वात् ननु येनैवासौ तुष्येत मन्त्रेण मां भक्तिं कृत्वा मामाप मिवाखिलमित्यर्थः तत्तत्कृतं तदात्मदर्शनं यथाविधानं मन्त्रानन्दं निरूप्य ततश्च प्रपञ्च रूपाख्यात्मात्सद्रमस्य प्रपञ्चेतिभावः ॥ ३८ ॥

श्रीविजयध्वजप्रबन्धवर्ती

[illegible] ॥ ३९ ॥

[illegible] पीडितानां जीवानां क्लेशशान्ति [illegible] ॥ ४० ॥

इति [illegible] प्रथमे पञ्चमोऽध्यायः [illegible] ॥ ५ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः

[illegible] वासुदेवाय भगवते [illegible] प्रद्युम्नायानिरुद्धाय संकर्षणाय [illegible] ॥ ३७ ॥

[illegible] ॥ ३८ ॥

[illegible] ॥ ३९ ॥

[illegible] ॥ ४० ॥

भाषाटीका

हम श्री भगवान वासुदेव को नमस्कार ध्यान करते हैं प्रद्युम्न जी को अनिरुद्धजी को संकर्षण का नम. ॥ ३७ ॥
इन मूर्तियों के अभिधान से अमूर्ति अर्थात् प्राकृत मूर्ति रहित और मंत्र मूर्ती यज्ञ पुरुष भगवान को जो यजन करता है वही पुरुष सम्यग्दर्शन अर्थात् पूर्ण ज्ञानवान् होता है ॥ ३८ ॥
हे ब्रह्मन् इसी स्व निगम अर्थात् अपनी आज्ञा को मुझ से अनुष्ठान की हुई जानकर केशव भगवान ने मुझको ज्ञान और ऐश्वर्य और अपने में भाव भक्ति दी ॥ ३९ ॥

हे अदभ्रश्रुत? व्यासजी तुम भी विभु श्री भगवान् के विश्रुत अर्थात् प्रसिद्ध यश को प्रख्यान करो कि जिससे ज्ञानी पुरुषों की समस्त बोध इच्छा पूर्ण होती है और जिस यशकीर्तन का [illegible] दुःखों से अर्दित जीवों के संक्लेश का निवारण होता है । क्योंकि बिना भगवत् यश कीर्तन के और किसी प्रकार भी जीव का कष्ट निवृत्त नहीं होता ॥ ४० ॥

प्रथम स्कंध की पंचम अध्याय ॥५॥

षष्ठोऽध्यायः ।

सूत उवाच — एवंनिशम्यभगवान्देवर्षेर्जन्मकर्मच ।
भूयः पप्रच्छतंब्रह्मन्व्यासः सत्यवतीसुतः ॥ १ ॥
श्रीव्यास उवाच — भिक्षुभिर्विप्रवसितेविज्ञानादेष्टृभिस्तव ।
वर्तमानोवयस्याद्येततः किमकरोद्भवान् ॥ २ ॥
स्वायंभुवकयावृत्त्यावर्तितंतेपरंवयः ।
कथंचेदमुदस्राक्षीः कालेप्राप्तेकलेवरम् ॥ ३ ॥
प्राक्कल्पविषयामेतांस्मृतिंतेसुरसत्तम ।
नह्येषव्यवधात्कालएषसर्वनिराकृतिः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामी ।

व्यासस्य प्रश्नतः षष्ठे प्राक्तनं [illegible] । स्वनाम्नो नारदः प्राह कृष्णसंकीर्तनोद्भवम् ॥ १ ॥

अथ मयि तथा [illegible] भिक्षुभिरिति त्रिभिः । विप्रवसिते [illegible] । विज्ञानस्यादेष्टृभिः उपदेशकर्तृभिः ॥ २ ॥

हे स्वायम्भुव [illegible] परं वयः उत्तरमायुः (कथं) वर्तितं नीतम् । इदमिति [illegible] कलेवरं (कथम्) उदस्राक्षीः उत्सृष्टवानसि ॥ ३ ॥

[illegible] कालः ते स्मृतिं कथं न व्यवधात् न खण्डितवान् । [illegible] । हि यतः एष कालः सर्वस्य निराकृतिः [illegible] ॥ ४ ॥

टिप्पणी ।

०॥ १ ॥ ६ ॥

श्रीवीरराघवः ।

[illegible] सूतः एवमिति [illegible] देवर्षेर्जन्म कर्म च [illegible] सत्यवत्याः सुतो भगवान् श्रीव्यासः तं देवर्षिं [illegible] भूयः पुनः पप्रच्छ ॥ १ ॥

[illegible] भिक्षुभिः संन्यासिभिः [illegible] चातुर्मास्यान्ते [illegible] वर्तमानः किमकरोद्भवान् ॥ २ ॥

हे स्वायंभुव [illegible] कया वृत्त्या [illegible] कथं वा प्राप्ते काले इदं कलेवरम् उदस्राक्षीः [illegible] ॥ ३ ॥

हे सुरसत्तम [illegible] प्राक्कल्पविषयाम् एतां स्मृतिं [illegible] कालो न व्यवधात् [illegible] एष कालः सर्वनिराकृतिः सर्वविनाशकः ॥ ४ ॥

श्री विजयध्वजः

इदं व्यासनारदसंवादोपाख्यानं सूतः शौनकादिभ्योऽब्रवीदिति [illegible] एवमिति हे ब्रह्मन् सत्यवतीसुतो व्यासः देवर्षेर्जन्मकर्म च एवं श्रुत्वा पुनः [illegible] पप्रच्छेत्यन्वयः ॥ १ ॥

[illegible] पृच्छति भिक्षुभिरिति [illegible] भिक्षुभिः [illegible] आद्ये वयसि वर्तमानो भवान् तदनन्तरं किमकरोदित्यन्वयः ॥ २ ॥

[illegible] पृच्छति स्वायंभुवेति [illegible] कया वृत्त्या [illegible] काले प्राप्ते इदं शरीरं [illegible] इत्यन्वयः ॥ ३ ॥

[illegible] सर्वनिराकृतिः [illegible] हे सुरसत्तम [illegible] प्राक्कल्पविषयाम् एतां स्मृतिं [illegible] ॥ ४ ॥

क्रमसंदर्भः

विशेषज्ञानार्थं भूयः पप्रच्छ ॥ १ ॥
भिक्षुभिर्विप्रवासितेभिक्षुणां विशेषेण प्रवासे जाते [illegible] ॥ २ ॥
इदं स्वम्यतिवयमानम् ॥ ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ ।१० । ११ । १२ । १३ । १४ ॥

सुबोधिनी

[illegible] । [illegible] कथनात् [illegible] प्रश्नः अनतिप्रयोजनं पृच्छतीति [illegible] ॥ १ ॥
प्रश्नमाह भिक्षुभिरिति [illegible] ॥ २ ॥
स्वायंभुवेति [illegible] कालअन्यं कालो [illegible] आह कालइति ॥ ३ ॥
एतांस्मृतिंसंस्कार [illegible] ॥ ४ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती

[illegible] श्रुतिः । [illegible] ॥ १ ॥
विप्रवासितेतस्माद्प्रवास [illegible] । किमकरोदितित्यच्छि [illegible] भावः ॥ २ ॥
इदं दासीपुत्र [illegible] कलेवरं [illegible] ॥ ३ ॥
[illegible] । [illegible] ॥ ४ ॥

सिद्धांतप्रदीपः

विप्रवासिते चातुर्मास्यांतेऽन्यत्रगमने कृते ॥ २ ॥
परंवयः [illegible] ॥ ३ ॥
नव्यवधान [illegible] ॥ ४ ॥

भाषाटीका

सूतजी बोले हे शौनकजी इस प्रकार से नारदजी के जन्म तथा कर्म को सुनकर सत्यवती के पुत्र श्री व्यास जी फिर भी पूछते भये ॥ १
व्यास उवाच । तुमको विज्ञान उपदेश करने वाले भिक्षुजन चले गये । तब बालक अवस्था में थे आपने क्या किया ॥ २ ॥
हे स्वायं भुव ! किस वृत्ति से आपकी सब परमवयव्यतीत हुई । और किस प्रकार से काल प्राप्त होने पर आपने इस कलेवर का उत्सर्ग किया ॥ ३ ॥
हे सुर सत्तम ! समस्त वस्तुओं के नाश कर देने वाले इस काल ने आपकी पूर्वकल्प विषयक स्मृति को क्यों नहीं नाश किया ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामी ।

[illegible] । [illegible] ॥ ५ ॥
[illegible] ॥ ६ ॥
[illegible] । [illegible] आसीत् । [illegible] ॥ ७ ॥
[illegible] ॥ ८ ॥

श्रीनारद उवाच भिक्षुभिर्विप्रवसिते विज्ञानादेष्टृभिर्मम ।
वर्तमानो वयस्याद्ये तत एतदकारषम् ॥ ५ ॥
एकात्मजा मे जननी योषिन्मूढा च किंकरी ।
मय्यात्मजेऽनन्यगतौ चक्रे स्नेहानुबंधनम् ॥ ६ ॥
सास्वतंत्रा न कल्पासीद्योगक्षेमं ममेच्छती ।
ईशस्य हि वशे लोको योषा दारुमयी यथा ॥ ७ ॥
अहं च तद्ब्रह्मकुले ऊषिवांस्तदपेक्षया ।
दिग्देशकालाव्युत्पन्नो बालकः पंचहायनः ॥ ८ ॥

टिप्पणी

योगक्षेमम् अलब्धलाभलब्धपरिरक्षणरूपमित्यर्थः ॥ ७—११ ॥

श्रीवीरराघवः

एवमापृष्टः यथावत्स्ववृत्तान्तं वक्तुमारभते नारदः भिक्षुभिरिति [illegible] ततः एतदकारषम् अकार्षं कृतवानस्मीति ॥ ५ ॥
तदेवाह एकात्मजेत्यादिना कल्पान्तं [illegible] एकोऽहमात्मजः पुत्रो यस्याः सा मम जननी माता योषित् [illegible] जननीत्यनेनैव [illegible] अत एव मूढा किंकरी [illegible] अनन्यगतौ [illegible] मय्यात्मजे स्नेहानुबन्धनं [illegible] ॥ ६ ॥
सा मम जननी अस्वतंत्रा [illegible] योगक्षेमम् इच्छन्त्यपि [illegible] योगक्षेमश्च तयोः समाहारः योगो अलब्धलाभः लब्धपरिरक्षणं क्षेमः [illegible] ॥ ७ ॥
अहं च तदा पंचहायनः पंचवर्षः [illegible] बालकः अत एव दिग्देशकालाव्युत्पन्नः [illegible] तदपेक्षया [illegible] तस्मिन्ब्रह्मकुले ब्राह्मणगृहे उषितवानस्मि ॥ ८ ॥

श्रीविजयध्वजः

विज्ञातस्यापि [illegible] भिक्षुभिरिति उक्तार्थः श्लोकोऽयम् ॥ ५ ॥
तस्य [illegible] एकात्मजेति [illegible] योषित्स्त्री मूढा अविवेकज्ञानशून्या [illegible] किंकरी दासी [illegible] मम जननी [illegible] अनन्यगतिः [illegible] तस्मिन्नात्मजे मयि स्नेहानुबंधनं चक्रे इत्येवान्वयः ॥ ६ ॥
केवलं [illegible] सेति ममयोगक्षेमं [illegible] प्राप्तस्य प्रतिपालनं क्षेमम् [illegible] अस्वतंत्रा पराधीना [illegible] इत्येवान्वयः कुतो लोकः [illegible] ईशस्य स्वामिनो वशे हि [illegible] इत्यर्थः [illegible] यथा दारुमयी काष्ठनिर्मिता योषा [illegible] ॥ ७ ॥
तर्हि किमिति [illegible] अहमिति चशब्दः [illegible] पूर्वोक्तानुक्रमार्थो वा [illegible] मातुरपेक्षया तस्मिन्ब्रह्मकुले [illegible] गृह एव [illegible] इत्यन्वयः कुलं [illegible] दिगिति [illegible] बालक इति पंचहायनाः संवत्सरा यस्य स तथोक्तः [illegible] पंचहायनो बालकः सोऽहमित्येवान्वयः ॥ ८ ॥

सुबोधिनी

[illegible] भिक्षुभिरित्यादिना [illegible] ॥ ५ ॥
नारदस्तु भगवत्प्रतीक्षया [illegible] एकात्मजेति एक एव आत्मजो यस्याः सा [illegible] मे जननीति [illegible] सूचितः आत्मजे अनन्यगतौ [illegible] ॥ ६ ॥
स्नेहेन [illegible] स्नेहानुबंधनं [illegible] अन्यथा [illegible] इत्यभिप्रायेणाह सा माता अस्वतंत्रा [illegible] योगक्षेमादौ न समर्था [illegible] योगः प्राप्तस्य परिपालनं क्षेमः [illegible] ब्रह्मविदः [illegible] कालस्य [illegible] ॥ ७ ॥
अहं चेति [illegible] तदपेक्षया मातुरपेक्षया [illegible] पूर्वादयः दिशः [illegible] कालादिर्न [illegible] पंचहायनः [illegible] पराधीनता च ॥ ८ ॥

एकदा निर्गतां गेहाद्दुहन्तीं निशि गां पथि ।
सर्पोऽदशत्पदा स्पृष्टः कृपणां कालचोदितः ॥ ९ ॥
तदा तदहमीशस्य भक्तानां शमभीप्सतः ।
अनुग्रहं मन्यमानः प्रातिष्ठं दिशमुत्तराम् ॥ १० ॥
स्फीताञ्जनपदांस्तत्र पुरग्रामव्रजाकरान् ।
खेटखर्वटवाटीश्च वनान्युपवनानि च ॥ ११ ॥
चित्रधातुविचित्राद्रीनिभभग्नभुजद्रुमान् ।
जलाशयाञ्छिवजलान्नलिनीः सुरसेविताः ॥ १२ ॥

श्री विश्वनाथचक्रवर्ती ।

अकार्षमिति रेफाकारविश्लेषः छन्दोऽनुरोधेन । यद्वा कमऊर्ध्वं रेफाविकल्पन्तेछन्दोभंगभयादिहेति ॥ ५ ॥
एकोऽहमेवात्मजोऽस्याः सा ॥ ६ ॥
अस्वतन्त्रा अतीनकल्पा तत्समर्था ॥ ७ ॥
तद्वृंहणातत्कर्षीकात्प्रत्येक्षातदासामांतत्र जातीय्यहमन्वयस्थितमित्यर्थः ॥ ८ ॥

सिद्धांतप्रदीपः

अकार्षम् कृतवानहम् ॥ ५ । ६ । ७ ॥
ऊषिवान् वासंकृतवान् ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

नारद उवाच । मुझे विज्ञान उपदेश करने वाले भिक्षुजन चले गये तब आद्य अवस्था में वर्तमान भी मैं था पर मैंने यह किया ॥ ५ ॥
मेरी मा स्त्री स्वभाव ही से मूढ़ थी और दासी थी मैं उसका एक मात्र पुत्र था मुझ अनन्य गति बालक में उसने बड़ा स्नेह किया ६
वह मेरे योग क्षेम (अप्राप्त का पालना प्राप्त का पालन) की इच्छा करती थी परंतु परतंत्र होनेके कारण असमर्थथी क्योंकि यह
समस्त जगत ईश्वर के वश है जैसे नचाने वाले के आधीन काठकी पुतली नाचती है ॥ ७ ॥
मैं भी माता के स्नेहानुबंध की अपेक्षा से उसी ब्राह्मण कुल में रहा क्योंकि पांच वर्ष का बालक था और देशकाल दिशा कुछ नहीं
जानता था ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामी

गेहान्निर्गतां गां दुहन्तीं दोग्धुं (दोहयितुं) निर्गतामित्यर्थः । पदा पादेन स्पृष्टः ईषदाक्रान्तः अदशत् अखादत् ॥ ९ ॥
तत् मातुर्मरणम् । शं कल्याणम् अभीप्सतः ईशस्यानुग्रहं मन्यमानः प्रातिष्ठं प्रस्थितोऽस्मि ॥ १० ॥

स्फीतान् जनपदादीनतिक्रम्य तत्र तत्र अवलोकयन् इति चतुर्थेनान्वयः । जनपदादिषु नानाविधरूपेषु सस्यसम्पन्नान् समृद्धान् इति
जातपर्यायः स्फीतान् समृद्धान् जनपदान् देशान् । तत्र तस्यां दिशि । पुराणि ग्रामाश्च पुरग्रामाः व्रजाः गोकुलानि आकराः खनयः । खेटाः कर्षकग्रामाः ।
नद्याश्चैव पर्वतस्य संस्थितो लघुग्रामः इति प्रोक्तः । खर्वटाः पर्वतमध्यस्थिताः ग्रामाः । वाटयः पुष्पवाटिकाः
सर्वदा गिरिदुर्गाश्रिताः । स्वयमुत्पन्ना वनानि । सिद्धवृक्षाश्रयसमूहाः । उपवनानि रोपितवृक्षसमूहाः तानि च ॥ ११ ॥
चित्रैर्धातुभिः सुवर्णरजतादिभिः विचित्रान् अद्रींश्च । इभैः भग्ना भुजाः शाखा येषां तान् द्रुमान् । शिवानि भद्राणि जलानि येषां तान् । नलि
नीः सरसीः ॥ १२ ॥

दीपनी

नलिनीः पद्मयुक्तदेशाः कुमुदिन्यां नलिन्यां तु बिसिनी पद्मिनीमुखा इत्यमरकोशाभिधानात् तानित्यर्थः । अत एव तस्यार्थः सरसीति स्वामी
तथा सरसीः सरोवरान् बृहज्जलाशयानितियावत् ॥ १२ ॥

श्रीगिरिधरः

[illegible] ॥ ९ ॥

[illegible] ॥ १० ॥

[illegible] ॥ ११ ॥

[illegible] शोभायासीताः ॥ १२ ॥

श्रीविजयध्वजः

[illegible] ॥ ९ ॥

[illegible] इत्यन्वयः ॥ १० ॥

[illegible] आरोपितवृक्षसमुदायउपवनम् ॥ ११ ॥

[illegible] "भूर्जपत्रभुजो भूर्जः मृदुत्वक् चर्मपट्टिकापि" [illegible] पुष्करिणीः ॥ १२ ॥

सुबोधिनी

भगवतापि किंचित् [illegible] भगवदिच्छानुसारे [illegible] ॥ ९ ॥

[illegible] ॥ १० ॥

[illegible] ॥ ११ ॥

[illegible] ॥ १२ ॥

श्रीविश्वनाथ चक्रवर्ती

[illegible] ॥ ९ ॥

[illegible] परस्मैपद [illegible] ॥ १० ॥

चित्रस्वनैः पत्ररथैर्विभ्रमद्भ्रमरश्रियः ।
नलवेणुशरस्तंबकुशकीचकगह्वरम् ॥ १३ ॥
एकएवातियातोऽहमद्राक्षंविपिनंमहत् ।
घोरंप्रतिभयाकारंव्यालोलूकशिवाजिरम् ॥ १४ ॥
परिश्रांतेंद्रियात्माहंतृट्परीतोबुभुक्षितः ।
स्नात्वापीत्वाह्रदेनद्याउपस्पृष्टोगतश्रमः ॥ १५ ॥
तस्मिन्निर्मनुजेऽरण्येपिप्पलोपस्थआश्रितः ।
आत्मनात्मानमात्मस्थंयथाश्रुतमचिंतयम् ॥ १६ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती

जनपदादीनतियातः सन्महद्विपिनमद्राक्षमिति चतुर्थेनान्वयः । तत्र पुरो राजधान्यः ग्रामाः शूद्रभोग्याः । [illegible] वसन्ति । सतु ग्राम इति प्रोक्तः शूद्राणां वासएव च । व्रजा गोकुलानि । आकरा रत्नादुत्पत्तिस्थानानि । खेटाः कर्षकग्रामाः । खर्वटा गिरितट वसन्ति । [illegible] । वाट्यः पूगपुष्पवाटिकाः । वनानि [illegible] ग्रामाः [illegible] स्थितम् । [illegible] स्निग्धवृक्षसमूहाः उपवनानि रोपितवृक्षसंघाः ॥ ११ ॥
चित्रैर्धातुभिः सुवर्णरत्नाद्यैर्विचित्रान् अद्रीन् । इभैर्भग्नाभुजाः शाखा येषां तान् द्रुमान् [illegible] । नलिनीः सरसीः ॥ १२ ॥

सिद्धांतप्रदीपः

गां दुहंतीं [illegible] निर्गताम् पदास्पृष्टः पादेनास्पृष्टः ॥ ९ ॥
[illegible] मन्यमानः प्रातिष्ठम् ॥ १० ॥
स्फीतान्समृद्धान् जनपदान्देशान् तत्रतेषु जनपदेषु पुरग्रामव्रजाकरान् पुराणि पट्टनानि ग्रामान् [illegible] व्रजान् गोपनिवासान् आकरान् रत्नाद्यालयान् खेटान् कर्षकनिवासान् खर्वटान् [illegible] वाटीः पुष्पवाटीः वनानि अरण्यरूपाणि उपवनानि कृत्रिमाणि वृक्षस्थानानि ॥ ११ ॥
नलिनीः सरसीः ॥ १२ ॥

भाषाटीका

एक दिन मेरी मा रात्रिको घर से बाहर गोदोहन के निमित्त गई थी कि काल प्रेरित सर्प पर उसका पादस्पर्श हुआ और उस बिचारी को सर्पने डस लिया ॥ ९ ॥

मैने उस समय उसको भक्तों के कल्याण कामना करने वाले भगवान का अनुग्रह मानकर उत्तर दिशा को प्रस्थान किया ॥१०॥

वहां विस्तृत जन पद (देश) पुर (राजधानी) ग्राम (गाम) व्रज (गौ के स्थान) आकर (खान खोदने वालों के निवास) खेट (किसानों के निवास) खर्वट (नदीतट और पर्वतों के पड़ाव) वाटी (बाड़ी) वन उपवन ॥ ११ ॥

चित्र धातुओं से विचित्र पर्वत हाथियों के भंग किये शाखा प्रशाखा युक्त वृक्ष, पवित्र जल जलाशय देवगण सेवित नलनी (सरसी) ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामी ।

चित्राः स्वना येषां तैः पत्ररथैः पक्षिभिः तथा [illegible] विभ्रमद्भिः [illegible] श्रीः शोभा यासां [illegible] अतियातः [illegible] महद्विपिनं वनमद्राक्षम् । कीदृशं नलवेणुशरस्तम्बैः कीचकैश्च गह्वरं दुर्गमम् [illegible] कीचकाः [illegible] प्रतिभयाकारं भयंकररूपं व्यालादीनामजिरं क्रीडास्थानम् ॥ १३ । १४ ॥
परिश्रांतानीन्द्रियाणि आत्मा देहश्च यस्य । तृषा परीतो व्याप्तः । उपस्पृष्ट आचान्तः ॥ १५ ॥
पिप्पलोपस्थे अश्वत्थमूले आश्रितः उपविष्टः । आत्मना बुद्ध्या आत्मनि स्थं हृदिस्थं आत्मानं परमात्मानम् ॥ १६ ॥

श्रीपती

कीचकाः सच्छिद्रवंशाः [illegible] कुजाङ्घ्रिपादिवंशकरग्रमिति ॥ १३ ॥ १४ ॥

श्रीवीरराघवः ।

अतियातोऽतिक्रान्तः एकोऽसहायः [illegible] अहम् [illegible] महद्विपिनं [illegible] नलाः [illegible] वेणवः [illegible] कीचकाः सूक्ष्माः सच्छिद्राः शरस्तम्बाः [illegible] कुशाः [illegible] विपिनं [illegible] प्रवेशम् [illegible] व्याला [illegible] उलूक [illegible] शिवा [illegible] प्रतिभयाकारं [illegible] ॥ १३ । १४ ॥

ततोऽहं परिश्रान्तानीन्द्रियाणि [illegible] तृट्परीतः [illegible] बुभुक्षितः [illegible] ह्रदे स्नात्वा उपस्पृष्टः [illegible] पीत्वा जलमिति शेषः गतः श्रमो यस्य तथाभूतः ॥ १५ ॥

तस्मिन्निर्मनुष्येऽरण्ये विपुलस्य [illegible] पिप्पलस्य उपस्थे मूले आश्रित उपविष्टः आत्मस्थं [illegible] आत्मानं परमात्मानम् [illegible] यथाश्रुतं [illegible] ॥ १६ ॥

श्रीविजयध्वजः

विचित्रैर्नानाविधस्वरमधुरैः [illegible] पक्षिभिः [illegible] भ्रमरा भृङ्गाः [illegible] शो-[illegible] कुशाः [illegible] विविधोऽरण्य-[illegible] कीचकाः [illegible] ॥ १३ ॥ १४ ॥

[illegible] बुभुक्षितः [illegible] कृतपादप्रक्षालनादिक्रि-[illegible] क्रिया [illegible] ॥ १५ ॥

मनुष्यरहिते [illegible] अरण्ये पिप्पलोपस्थे [illegible] मूले आश्रितः [illegible] श्रुतं तथा [illegible] ॥ १६ ॥

मानसंरञ्जनः

परिश्रान्तेति युग्मकम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

सुबोधिनी

आश्चर्यरसमाह चित्रेति [illegible] पक्षिभिः [illegible] भ्रमराणां [illegible] नल [illegible] वेणु [illegible] शरास्तम्बाः कुशाः कीचकाः [illegible] गह्वरं [illegible] ॥ १३ ॥

[illegible] अतियातोऽहं [illegible] पूर्वोक्तान् [illegible] व्यालोलूकशिवाजिरं व्यालाः सर्पाः उलूकाः [illegible] शि-[illegible] ॥ १४ ॥

[illegible] परिश्रान्तेन्द्रियात्मा [illegible] तृट्परीतः बुभुक्षितः [illegible] उपस्पृष्टः [illegible] गतश्रमः [illegible] स्नानपानादिना ॥ १५ ॥

[illegible] पिप्पलोपस्थे [illegible] स्थितः आश्रितः [illegible] आत्मस्थं [illegible] यथाश्रुतमिति [illegible] ॥ १६

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती

[illegible] पक्षिभिः [illegible] भ्रमरैः [illegible] अतियातः अतिक्रान्तः [illegible] घोरं दुष्प्रवेशम् । [illegible] प्रतिभयाकारं भयप्रदरूपम् । व्यालोलूकशिवाजिरं [illegible] ॥ १३ । १४ । १५ ॥

ध्यायतश्चरणांभोजंभावनिर्जितचेतसा ।
औत्कण्ठ्याश्रुकलाक्षस्यहृद्यासीन्मेशनैर्हरिः ॥ १७ ॥
प्रेमातिभरनिर्भिन्नपुलकांगोतिनिर्वृतः ।
आनंदसंप्लवेलीनोनापश्यमुभयंमुने ॥ १८ ॥
रूपंभगवतोयत्तन्मनः कांतंशुचापहम् ।
अपश्यन्सहसोत्तस्थेवैक्लव्याद्दुर्मनाइव ॥ १९ ॥
दिदृक्षुस्तदहंभूयः प्रणिधायमनोहृदि ।
वीक्षमाणोपिनापश्यमवितृप्तइवातुरः ॥ २० ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

पिप्पलोपस्थेअश्वत्थमूलेसमाश्रितःआविष्टः । आत्मनाबुद्ध्याआत्मस्थम् ... तवासमात्मानंपरमात्मानम् । तथापियथाश्रुतंमन्त्रप्रदिष्टध्यानमनतिक्रम्यअचिन्तयम् ॥ १६ ॥

सिद्धांतप्रदीपः

कथंभूतान्नलिनीःपद्मरथैः पक्षिभिरुपलक्षिताःविभ्रमद्भिर्भ्रमरैःश्रीःशोभायासांताः ... जनपदान् ... भावान् ... विपिनमद्राक्षमित्यनेनान्वयः कथंभूतंविपिनम् नलादिभिर्गह्वरम् दुर्गमम् ... वेणुभेदः कीचकः ॥ १३ ॥
घोरभयाकारम् भयंकररूपम् व्यालादीनांक्रीडास्थानम् व्यालोदुष्टगजः सर्पोवा "व्यालोदुष्टगजेसर्पे"इतिमेदिनीकरकोशात् ॥
नद्यास्तद्विपिनगतायाः ॥ १५ ॥
आत्मानंपरमात्मानम् आत्मनिहृदि आत्मनाचेतसाअचिंतयम् व्याख्यातम् ॥ १६ ॥

भाषाटीका

विचित्र रंग वाले पक्षी और भ्रमरों से शोभित सरोवरों, नल (नरसल) अंशु सरकंडों के स्तंभ और कुश कीचकों के गह्वरों को ॥ १२ ॥
अकेले ही अतिक्रम कर मैंने एक बड़ा विपिन देखा कि जो बड़ा भयंकर और घोर था और व्याल उल्लूक शिवाओं का क्रीडा स्थान था ॥ १३ ॥
मेरा शरीर और सब इंद्रिये परिश्रांत थी मैं तृषा और क्षुधा से व्याकुल था नदी के ह्रद में स्नान आचमन कर जलपान कर गत-श्रम हुआ ॥ १४ ॥
उस मनुष्य शून्यवन में पीपल के नीचे बैठकर अपने आप यथाश्रुत आत्मा का चिंतन करने लगा ॥ १५ ॥

श्रीधरस्वामी ।

भावेनभक्त्यानिर्जितंवशीकृतंयच्चेतस्तेन औत्कण्ठ्येनाश्रुकलायुक्तेअक्षिणीयस्य ॥ १७ ॥
प्रेम्णोतिभरेणनिर्भिन्नपुलकानिअंगानियस्य । आनन्दात्मासंप्लवेमहापूरेपरमानन्दे । उभयम्आत्मानंपरंच ॥ १८ ॥
मनसःकान्तमभीष्टम् । शुचाशोकस्तामपहन्तीतितथातम् उत्तस्थेउत्थितवानस्मि ॥ १९ ॥
हृदिमनःप्रणिधायस्थिरीकृत्य । अवितृप्तोऽहमातुरइवअभवमितिशेषः ॥ २० ॥

दीपिनी

महापूरेमहाप्रवाहेइत्यर्थः ॥ १८ ॥ २१ ॥

श्रीवीरराघवः ।

भावनिर्जितेनाभ्यासवशीकृतेनचेतसाचरणांभोजेध्यायतःचिंतयतः औत्कण्ठ्यात्प्रेमपूर्वकालुष्याअश्रुयाआनंदजलंतत्रअजलानि ... विद्यतेयस्यतस्यममहृदिशनैः हरिराविरासीत् ॥ १७ ॥
तदाप्रेमातिभरेणहेतुनानिर्भिन्नाअभिव्यक्ताःपुलकारोमांचायस्मिंस्तदंगंशरीरंयस्य अतीवनिर्वृतः सुखितः आनंदसंप्लवे आनंदप्रवाहे लीनोमग्नः हेमुनेउभयंदेहमात्मानंचनापश्यंनदृष्टवानस्मि ॥ १८ ॥

श्रीधरस्वामी ।

[illegible] ॥ १९ ॥

[illegible] ॥ २० ॥

श्रीविजयध्वजः

यथाश्रुतमर्चितत्वमित्येतद्दर्शयितुं [illegible] ॥ १७ ॥

[illegible] ॥ १८ ॥

[illegible] ॥ १९ ॥

[illegible] ॥ २० ॥

क्रमसंदर्भः

ध्यायतइति । [illegible] ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

सुबोधिनी

[illegible] ॥ १७ ॥

[illegible] ॥ १८ ॥

[illegible] ॥ १९ ॥

सुबोधिनी ।

ततः स्वयं ध्यानो भूत्वा पुनः [illegible] ध्यान [illegible] । तद्रूपस्वरूपमाविर्भूतं [illegible] । [illegible] अवितृप्त [illegible] कदाचिद्ब्रह्मादिभेदेन अवितृप्तः सन् पुनः प्राप्त्यर्थं [illegible] प्राप्नोति [illegible] । [illegible] अकाम्भित [illegible] ॥ २० ॥

श्रीविश्वनाथ चक्रवर्ती

भावनिर्जितचेतसा [illegible] हृदि [illegible] हरिः शनैः क्रमेण [illegible] । [illegible] नूपुर सौन्दर्यं श्रीमुख सौन्दर्यं [illegible] । [illegible] ॥ १७ ॥

प्रेम्णोऽतिभरेण [illegible] पुलक [illegible] । प्रेमरूपा [illegible] । आनन्द संप्लवे लीनोऽभ्यानन्दीभूतः इत्यर्थः । [illegible] ॥ १८ ॥

पुनरुत्थसहसैव तद्रूपम् अपश्यन् [illegible] । [illegible] ॥ १९ ॥

प्रणिधाय स्थिरीकृत्य ॥ २० ॥

सिद्धांतप्रदीपः

भावेनहरिभक्तियोगेन निर्जितं [illegible] ॥ १७ ॥

ततः किवृत्तमित्यत आह प्रेम्णोऽतिभरेण [illegible] पुलकान्युद्भूतानि अंगानि यस्य सः निर्वृतः अत्यन्तसुखसंपन्नः आनंदसंप्लवे लीनः [illegible] ॥ १८ ॥

तदनंतरं किंवृत्तमित्यत आह यत्पूर्वं दृष्टं भगवतो [illegible] । [illegible] ॥ १९ ॥

ततः किंवृत्तमित्यत आह [illegible] अवितृप्त इव यथाबालः [illegible] मनो हृदि प्रणिधाय स्थिरीकृत्य वीक्ष्यमाणोऽपि नापश्यं नष्टवानस्मि ॥ २० ॥

भाषाटीका

भाव भक्ति से निर्जित चित्त से जब मैं श्री भगवान के चरण कमलों का ध्यान करने लगा और उत्कंठा से अश्रुओं की कला नेत्रों में बहने लगी तब मेरे हृदय में शनैः श्री भगवान का उदय हुआ. ॥ १७ ॥

प्रेम के अतिभर से मेरा शरीर रोमांचित होनेपर मैं परम सुखी हुआ आनंद के संप्लव में डूब गया मुझे इस लोक परलोक अपने पराये की कुछ खबर न रही ॥ १८ ॥

फिर मनः कान्त शोकहारी भगवान के उस रूप को जिसको मैं ध्यान में देखता था सहसा न देखकर विकलता से दुःखित मन होकर उठ खड़ा हुआ ॥ १९ ॥

फिर मैं उस रूप के देखने की इच्छा कर हृदय में मन को प्रणिधान कर देखने का यत्न करता था पर न देखकर तब मैं बड़ा आंतुरा होकर आतुरसा हो गया ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामी

गिरामगोचरः [illegible] ईश्वरः ॥ २१ ॥

हन्तेति सानुकम्पसम्बोधने । नाऽऽर्हतिमांद्रष्टुं नार्हतीति नार्हति । [illegible] ॥ २२ ॥

[illegible] सकृद्दर्शितं [illegible] । [illegible] । [illegible] कामः पुमान् । इच्छ-रहितकामात् ॥ २३ ॥

एवं यतन्तं विजने मामाहागोचरो गिराम् ।
गम्भीरश्लक्ष्णया वाचा शुचः प्रशमयन्निव ॥ २१ ॥
हन्तास्मिञ्जन्मनि भवान्मा मां द्रष्टुमिहार्हति ।
अविपक्वकषायाणां दुर्दर्शोऽहं कुयोगिनाम् ॥ २२ ॥
सकृद्यद्दर्शितं रूपमेतत्कामाय तेऽनघ ।
मत्कामः शनकैः साधुः सर्वान्मुञ्चति हृच्छयान् ॥ २३ ॥
सत्सेवयादीर्घयापि जाता मयि दृढा मतिः ।
हित्वावद्यमिमं लोकं गन्ता मज्जनतामसि ॥ २४ ॥
मतिर्मयि निबद्धेयं न विपद्येत कर्हिचित् ।
प्रजासर्गनिरोधेऽपि स्मृतिश्च मदनुग्रहात् ॥ २५ ॥

श्रीधरस्वामी ।

अदीर्घयाऽल्पया सत्सेवया । अवद्यं निन्द्यम् । लोकं देहम् । मज्जनतां मत्पार्षदतां गन्तासि ॥ २४ ॥ प्रजानां सर्गे सृष्टौ निरोधे संहारेऽपि च ज्ञानसर्गस्य निरोधे [illegible] ॥ २५ ॥

दीपिनी ।

कुयोगिनामिति कुशब्दो योगस्य ईषदर्थे न तु कुत्सायाम् । ईषद्योगिषु कामानां तत्कालयोगप्रवृत्तानामित्यर्थः । योगमार्गप्रवृत्तस्य कुत्साया अभावादिति व्याख्यालेशः ॥ २२ - २५ ॥

श्रीवीरराघवः ।

एवं द्रष्टुं पुनः पुनः यतमानं यत्नं कुर्वन्तं मामुद्दिश्य गिरामगोचरः यद्वा वाचोऽनतिवर्तमानोऽस्पृष्टः [illegible] अपरिच्छेद्यत्वादिति भावः अदृश्य [illegible] भगवान् [illegible] गम्भीरया श्लक्ष्णया वाचा शुचः शोकान्प्रशमयन्निवाह ॥ २१ ॥

उक्तमेवाह हन्तेति चतुर्भिः हन्त इह लोकेऽस्मिञ्जन्मनि भवान्मां द्रष्टुं नार्हति [illegible] अविपक्वकषायाणाम् [illegible] कषायः [illegible] कर्मोपाधिर्येषां तेषां कुयोगिनामहं दुर्दर्शो दुःखेनापि द्रष्टुमशक्यः ॥ २२ ॥

तर्हि सकृत्कथं दृष्टोऽसीत्यत्राह सकृदिति हे अनघ सकृद्रूपम् [illegible] ते कामाय [illegible] सकृद्दर्शितं रूपमेतत्कामाय द्रष्टुमिति शेषः [illegible] मत्कामो मां द्रष्टुं कामयमानः साधुश्चरितः पुमान्शनैः सर्वान्हृच्छयान्हृदि स्थितान्रागादिदोषान्मुञ्चति निरस्यति ॥ २३ ॥

अतस्त्वेतत्सदा दीर्घया अल्पकालिकयैव सतां सेवया मयि दृढा मतिः जाता तस्मादिमम् अवद्यं लोकं [illegible] हित्वा [illegible] मज्जनतां [illegible] गन्तासि [illegible] ॥ २४ ॥

मदनुग्रहात्ते [illegible] प्रजासर्गनिरोधे प्रलयकालेऽपि [illegible] मतिः स्मृतिश्च न विपद्येत न नश्येत कर्हिचित् [illegible] मयि निबद्धा मतिः प्रजासर्गनिरोधेऽपि स्मृतिश्च न विपद्येतेत्यन्वयः ॥ २५ ॥

श्रीविजयध्वजः

प्रेम्णातिशयितेन [illegible] निर्भिन्नः समुद्गतः [illegible] पुलकः रोमाञ्चः प्रेमातिभरनिर्भिन्नपुलकाङ्गोऽतिनिर्वृतः [illegible] आनन्दसम्प्लवे लीनः [illegible] नापश्यमुभयं मुने इत्यन्वयः ॥ २१ ॥

ततः [illegible] रूपमिति [illegible] सहसा [illegible] दुःखितात्करणात् [illegible] ॥ २२ ॥

[illegible] इत्यन्वयः ॥ २३ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

हरेर्भक्तिदार्ढ्यमाश्चर्यमिति दर्शयति एवमिति [illegible] अविषयो [illegible] शुचः प्रशमयन्निव [illegible] स्थितो हरिरदर्शनं [illegible] रहितं [illegible] ॥ २४ ॥

किमाह हरिरिति तत्राह हन्तेति हन्तेति विस्मये [illegible] अस्मिन् जन्मनि [illegible] मां द्रष्टुं नार्हति [illegible] पापं [illegible] कुयोगिनां जन्मना [illegible] ॥ [illegible] द्रष्टुमशक्यः ॥ २५ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

हन्तेति । भक्तिः [illegible] इत्युक्तत्वात् [illegible] साक्षिको [illegible] । यत्तु सात्त्विकी [illegible] ज्यते । तामसप्रयुतसत्त्व [illegible] निर्गुणां [illegible] । उत्कण्ठावर्धनार्थमेवेदम् ॥ २२ ॥

तथैवाह सकृदिति । येन कषाया अपि नश्यन्तीत्याह मत्काम इति । हृच्छयान् अन्यवासनाः ॥ २३ ॥

मतिरिति अस्खलितामतिरिति स्वयमुक्ता या सैव । सतेः फलमाह हित्वेति ॥ २४ ॥

ननु प्रपञ्चदशा [illegible] तर्हि किं कर्त्तव्यं तत्राह मतिर्मयीति । मतिरिति किं पञ्चम्यै स्मृतिरप्येतज्जन्मविषया ॥ २५ ॥ २६ ॥

सुबोधिनी ।

तथापि यत्नं [illegible] इत्याह एवं यतन्तमिति [illegible] वाक्यसंभावना [illegible] गिरामगोचर [illegible] यतो वाचो निवर्तन्ते इति श्रुतेः [illegible] इति तस्य वाक्यं [illegible] शोकार्थं किमयाम [illegible] तस्मादाह [illegible] ॥ २१ ॥

भगवद्वाक्यमाह हन्तास्मिन्निति हन्तेति स्नेहेन [illegible] अस्मिन् जन्मनि मां द्रष्टुं भवान् नार्हति [illegible] अविपक्वकषायाणां [illegible] जन्मान्तरे [illegible] कर्माणीति श्रुतेः [illegible] कदाचित् [illegible] दुर्दर्शोऽहं कुयोगिनामिति [illegible] कर्माणि कर्त्तव्यानीत्यर्थः [illegible] कषायपाकपूर्वसिद्धिः ॥ २२ ॥

सकृद्दर्शनं तु प्रमेयबलादित्याह । सकृद्यद्दर्शितं रूपमिति यदिदं रूपं सकृद्दर्शितं [illegible] कामाय [illegible] मत्कामः [illegible] शनकैः [illegible] सर्वानेव हृच्छयान् रागादीन् मुञ्चति ॥ २३ ॥

तर्हि किं साधनं कर्त्तव्यमित्याकाङ्क्षायामाह सत्सेवयेति [illegible] अदीर्घयापि [illegible] मति [illegible] हित्वावद्यमिति [illegible] भविष्यति [illegible] ॥ २४ ॥

ननु तदा शरीरान्तरे ज्ञानादिसाधनाभावात् कथं तद्दर्शनं । तत्राह । मतिर्मयि निबद्धेयमिति [illegible] यथा [illegible] तथा [illegible] प्रजासर्गनिरोधेऽपीति [illegible] सर्वपदार्थानां पूर्वानुभूतानां स्मरणाच्च [illegible] एतद्देहावसाने [illegible] प्राप्तिः ज्ञानानाशः सर्वपदार्थस्मरणं च तत्र निर्विघ्नं [illegible] सिद्धम् ॥ २५ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

गिरामगोचरः "यतो वाचो निवर्तन्ते" इति श्रुतेः [illegible] भगवान् [illegible] आह । [illegible] भगवत्सौन्दर्य [illegible] अनुभव [illegible] कुर्वन् । [illegible] ॥ २१ ॥

किमाहेत्यत आह । हन्तेति [illegible] । अस्मिन् जन्मनि [illegible] मां द्रष्टुं नार्हसीति । अविपक्वा [illegible] कषाया [illegible] दुर्दर्शः [illegible] कुयोगिनामित्यभिप्रायः ॥ २२ ॥

श्री[illegible]

[illegible] मनोरथं साधयितुं योग्यमित्यर्थः [illegible] ॥ २३ ॥

[illegible] ॥ २४ ॥

[illegible] ममनित्यस्वात्मतिरपि नित्यैवेत्यर्थः ॥ २५ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः।

[illegible] इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यो [illegible] शोकान्नाशयन्निवाह ॥ २१ ॥

[illegible] अविपक्वकषायाणाम् [illegible] दुर्दर्शः दुर्निरीक्षः ॥ २२ ॥

[illegible] ॥ २३ ॥

[illegible] अन्यथा [illegible] ॥ २४ ॥

[illegible] ॥ २५ ॥

भाषाटीका

इस प्रकार निर्जन वन में यत्न करते हुए मुझसे वाणी के अगोचर परमेश्वर गंभीर मधुर वचनसे शोकों को नाश करते हुये बोले ॥ २१ ॥

हन्त ! आप मुझे इस जन्म में नहीं देख सके हैं। क्योंकि अविपक्व कषाय कुयोगियों को मैं दुर्दर्श हूं ॥ २२ ॥

हे अनघ ! एक बेर जो तुझको रूप दिखाया था वह तेरी कामना वृद्धि के निमित्त था, मेरी कामना जिसको होती है वह साधु शनैः शनैः और समस्त कामनाओं को छोड़ देता है ॥ २३ ॥

थोड़े काल की सत्पुरुषों की सेवा से तेरी मुझ में दृढ़ मति हो गई है। अब इस निंद्य देह को छोड़कर तू मेरा जन (पार्षद) होगा ॥ २४ ॥

यह मुझ में निबद्ध तेरी मति कभी भी नाश न होगी यहां तक कि प्रजाओं की सृष्टि और प्रलय में भी और मेरे अनुग्रह से यह स्मृति भी तुझ को रहेगी ॥ २५ ॥

श्रीधरस्वामी।

[illegible] इत्यादि श्रुतेः [illegible] तेनानुकम्पितः सन् ॥ २६ ॥

[illegible] विमलमनोजातोऽस्मीति शेषः ॥ २७ ॥

[illegible] ॥ २८ ॥

[illegible] निर्वाणं [illegible] सूचितं भवति ॥ २९ ॥

एतावदुक्त्वोपरराम तन्महद्भूतं नभोलिङ्गमलिङ्गमीश्वरम् ।
अहं च तस्मै महतां महीयसे शीर्ष्णावनामं विदधेऽनुकम्पितः ॥ २६ ॥
नामान्यनन्तस्य हतत्रपः पठन् गुह्यानि भद्राणि कृतानि च स्मरन् ।
गां पर्यटंस्तुष्टमना गतस्पृहः कालं प्रतीक्षन्विमदो विमत्सरः ॥ २७ ॥

एवं कृष्णमतेर्ब्रह्मन्नासक्तस्यामलात्मनः ।
कालः प्रादुरभूत्काले तडित्सौदामनी यथा ॥ २८ ॥
प्रयुज्यमाने मयि तां शुद्धां भागवतीं तनुम् ।
आरब्धकर्मनिर्वाणो न्यपतत्पाञ्चभौतिकः ॥ २९ ॥

दीपिनी

[illegible] ॥ २६ - २७ ॥

[illegible] ॥ २८ - २९ ॥

श्री वीरराघवः ।

[illegible] ॥ २६ ॥

[illegible] ॥ २७ ॥

[illegible] ॥ २८ ॥

[illegible] ॥ २९ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

[illegible] ॥ २६ ॥

[illegible] ॥ २७ ॥

[illegible] ॥ २८ ॥

[illegible] ॥ २९ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

गुह्यानि गोप्यानि यानि मद्गुह्यानि [illegible] कृतानि प्रेयस्यादिभिः सह प्रेमपरिपाटीमयलीलास्तानि तु यथाधिकारं [illegible] [illegible] । तेन एव तुष्टमनाः [illegible] तु [illegible] विमत्सरश्च सन् केवलं काले [illegible] प्रतीक्षमाणः [illegible] ॥ २७ ॥

कालः [illegible] प्रादुरभूत् यथा [illegible] तडित्सौदामिनीति । [illegible] ॥ २८ ॥

भागवतीं भगवद्गत्योतिरंशरूपाम् । शुद्धां [illegible] । [illegible] कर्मपर्यन्तं [illegible] । [illegible] ॥ २९ ॥

सुबोधिनी ।

एतावत् [illegible] ॥ २६ ॥

[illegible] ॥ २७ ॥

[illegible] ॥ २८ ॥

[illegible] ॥ २९ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती।

[illegible] ॥ २६ ॥

[illegible] ॥ २७ ॥

[illegible] ॥ २८ ॥

[illegible] ॥ २९ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः।

"अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्ऋग्वेदः" इति श्रुतिप्रसिद्धं [illegible] ॥ २६ ॥

[illegible] ॥ २७ ॥

[illegible] ॥ २८ ॥

[illegible] ॥ २९ ॥

भाषाटीका।

वह नभोलिंग अलिंग महाभूत ईश्वर इतना कहकर ऊपर तक हो गया मैंने भी उसका अनुग्रह प्राप्त हो कर बड़ों के भी बड़े ईश्वर को माथे से प्रणाम की ॥ २६ ॥

(तदनंतर) मैं निर्लज्ज होकर भद्र और गुह्य अनंत के नामों को पढ़ता और उनके कर्मों को स्मरण करता सन्तुष्ट मनसे पृथिवी पर्यटन करने लगा, मुझको कुछ भी स्पृहा न रही मैं मदमत्सर रहित हो कर अपने काल की प्रतीक्षा करने लगा ॥ २७ ॥

ये ब्रह्मन् श्रीकृष्ण में मेरी मति थी कहीं मेरी आसक्ति नहीं अमल मन था [illegible] पाकर सौदामिनी विद्युत के समान मेरा काल आ पहुंचा ॥ २८ ॥

जब शुद्ध भागवती तनु मुझ पर प्रयोग की गई अर्थात् दिव्य चिन्मय पार्षद शरीर जब मुझको मिला तब प्रारब्ध कर्मों से निर्मित मेरा पांच भौतिक प्राकृत शरीर गिर गया, अर्थात् नष्ट हो गया ॥ २९ ॥

कल्पान्तइदमादायशयानेऽम्भस्युदन्वतः ।
शिशयिषोरनुप्राणंविविशेऽन्तरहंविभोः ॥ ३० ॥
सहस्रयुगपर्यंतउत्थायेदंसिसृक्षतः ।
मरीचिमिश्राऋषयः प्राणेभ्योऽहंचजज्ञिरे ॥ ३१ ॥
अंतर्बहिश्चलोकांस्त्रीन्पर्येम्यस्कंदितव्रतः ।
अनुग्रहान्महाविष्णोरविघातगतिः क्वचित् ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामी ।

इदं त्रैलोक्यम् आदाय उपसंहृत्य उदन्वतः समुद्रस्य अम्भसि शयाने श्रीनारायणे शिशयिषोः शयनं कर्तुमिच्छोर्ब्रह्मणः अन्तर्मध्यम् अनुप्राणं निश्वासेन सह विविशे प्रविष्टोऽहम् । "[illegible]" इति [illegible] ॥ ३० ॥

प्राणेभ्य इन्द्रियेभ्यः अहं मरीचिमिश्राश्च ऋषयश्च जज्ञिरे ॥ ३१ ॥

[illegible] अनुग्रहात् [illegible] क्वचिदपि अविघाता अप्रतिहता गतिर्यस्य सः ॥ ३२ ॥

श्रीवीरराघवः ।

[illegible] ॥ ३० ॥

सहस्रयुगावसाने [illegible] ॥ ३१ ॥

ततो महाविष्णोरनुग्रहात् [illegible] संचरामि ॥ ३२ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

गतत्रपः लज्जारहितः [illegible] ॥ ३० ॥

[illegible] ॥ ३१ ॥

[illegible] ॥ ३२ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

विविशे इत्यादि लीलयैवेति ज्ञेयम् ॥ ३० ॥

सहस्रयुगेति । युगशब्दोऽत्र चतुर्युगपरः । [illegible] ॥ ३१ ॥

अस्कन्दितव्रतः [illegible] । क्वचित् वैकुण्ठादावपि ॥ ३२ ॥

सुबोधिनी।

तर्हि ब्रह्मणः सकाशात् कथमुत्पत्तिस्तत्राह। कल्पान्तइतिद्वाभ्याम्। यदा कल्पान्तो भवति तदा सर्वं स्वकृतमुपसंहृत्य नारायणः [illegible] शयनार्थं [illegible] ब्रह्मापि नाभिद्वारा उदरं प्रविशति ततो नारायणेन सहैव [illegible] सहस्रयुगपर्यन्तं [illegible] प्रविष्टस्तत्सामर्थ्यात् [illegible] ॥ ३० ॥ [illegible] स्थितः। [illegible] सह तेनैव प्रविष्टः [illegible]

अतः स्थितस्य काले सहस्रयुगपर्यन्तम् [illegible] तदा भगवान् [illegible] "उत्सङ्गान्नारदो जज्ञे" इति वचनात् [illegible] सिसृक्षतस्तस्य [illegible] मरीचिमुख्या ऋषयः अहं च [illegible] स्थितोऽपि जाता इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ [illegible]

सा कृपा जातेऽपि तथैवानुवर्ततइत्याह। अन्तर्बहिरिति। [illegible] ब्रह्माण्डे [illegible] परिभ्रमति [illegible] भगवतः सर्वत्र विद्यमानत्वात् [illegible] अस्कन्दितव्रत इति [illegible] भगवद्दर्शन [illegible] महाविष्णोरिति [illegible] अविघातगतिः [illegible] क्वचिदित्यर्थः क्वचित् ॥ ३२ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती।

ननु तव नियतगुरुः कथमपि [illegible] स्वायम्भुवे "उत्सङ्गान्नारदो जज्ञे" इति ब्रह्मणः सकाशात्तव जन्मप्रसिद्धिः [illegible] ब्रह्मपुत्रस्य लीलार्थं [illegible] भगवतो लीलाविशेषार्थं [illegible] नारायणस्य शिशयिषोः शयनं [illegible] इदं त्रैलोक्यमादाय उपसंहृत्य [illegible] श्रीनारायणे [illegible] ॥ ३० ॥ [illegible] महाविष्णुरिति [illegible]

सहस्रयुगस्य पर्यन्ते परिसमाप्तौ पूर्वकल्पान्ते [illegible] मरीचिमिश्रा मरीच्याद्याः। प्राणेभ्यः। इन्द्रियेभ्यः। [illegible] अहं इति [illegible] ॥ ३१ ॥

ते च मरीच्यादयः [illegible] अन्तर्बहिः [illegible] अस्कन्दितब्रह्मचर्यः [illegible] मरीच्याद्याः [illegible] नारदं मुनिमिति ॥ ३२ ॥ [illegible]

सिद्धान्तप्रदीपः

कल्पान्ते चतुर्युगसहस्रान्ते [illegible] इदं त्रैलोक्यमादायास्मिन् [illegible] शयाने [illegible] अहमपि [illegible] महायोगी हरिर्नारायणः प्रभुः [illegible] ॥ ३० ॥

सहस्रयुगपर्यन्ते [illegible] उत्थायेदं त्रैलोक्यं सिसृक्षतः [illegible] प्राणेभ्य इन्द्रियेभ्योऽहं मरीचिमुख्याः [illegible] ॥ ३१ ॥

अस्कन्दितमस्खलितब्रह्मचर्यव्रतस्य सन्पर्येमि पर्यटामि ॥ ३२ ॥

भाषाटीका

(प्रलय का भी समय था) इस समस्त जगत् को अपने में लेकर प्रलय काल के समुद्र में शयन करते हुये नारायण के अंग में ब्रह्मा जी के श्वास के साथ मैं भी प्रविष्ट हो गया ॥ ३० ॥

सहस्र युग परिमित काल शयन करने के अनंतर उठकर जब ब्रह्मा जी इस जगत् को सृजना चाहते थे तब उनकी इंद्रियों से मरीचि प्रभृति ऋषिगण और मैं उत्पन्न हुआ ॥ ३१ ॥

मैं महा विष्णु के अनुग्रह से अखंड ब्रह्मचर्य व्रत त्रिलोकी में और त्रिलोकी के बाहर भी विचरता हूं कहीं भी मेरी गति का विघात नहीं है ॥ ३२ ॥

देवदत्तामिमां वीणां स्वरब्रह्मविभूषिताम् ।
मूर्च्छयित्वा हरिकथां गायमानश्चराम्यहम् ॥ ३३ ॥
प्रगायतः स्ववीर्याणि तीर्थपादः प्रियश्रवाः ।
आहूत इव मे शीघ्रं दर्शनं याति चेतसि ॥ ३४ ॥
एतद्ध्यातुरचित्तानां मात्रास्पर्शेच्छया मुहुः ।
भवसिंधुप्लवो दृष्टो हरिचर्यानुवर्णनम् ॥ ३५ ॥
यमादिभिर्योगपथैः कामलोभहतो मुहुः ।
मुकुंदसेवया यद्वत्तथात्माद्धा न शाम्यति ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामी

किंचेति । एवं दर्शितेश्वरानुग्रहः लोकमङ्गलार्थमित्याह चतुर्भिः । देवेनेश्वरेण दत्ताम् । स्वराः निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवतपञ्चमाः त एव ब्रह्म शब्दब्रह्माभिव्यंजकत्वात्तैर्विभूषितां देवतारूपैः सप्तस्वरैरित्यर्थः । मूर्च्छयित्वा मूर्च्छनालापवतीं कृत्वा ॥ ३३ ॥

स्वप्रयोजनमाह प्रगायत इति ॥ ३४ ॥

परप्रयोजनमाह एतद्धीति । मात्रा विषयास्तेषां स्पर्शा भोगास्तेषामिच्छया आतुराणि चित्तानि येषां तेषां हरिचर्यानुवर्णनमेतदेव भवसिन्धोः प्लवः पोतः न केवलं श्रुतिप्रामाण्येन किन्तु अन्वयव्यतिरेकाभ्यां दृष्ट एवेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

एतदेव स्वानुभवेन द्रढयति । यमादिभिस्तथा न शाम्यति यद्वत् (यथा) मुकुन्दसेवया अद्धा साक्षात् आत्मा मनः शाम्यति । कथञ्चिन्मुकुन्दसेवां विना शाम्यति चेत्पुनस्तद्दुःखाय [illegible] इति भावः ॥ ३६ ॥

श्रीवीरराघवः ।

देवेन भगवता प्रदत्तामिमां [illegible] स्वरा निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवतपञ्चमाख्याः सप्त स्वरास्तैर्विभूषितां स्वरैः [illegible] मूर्च्छयित्वा [illegible] वादने मूर्च्छनामंतरेण [illegible] हरिकथां गायमानो [illegible] ॥ ३३ ॥

[illegible] यशो यस्य तीर्थपादः [illegible] तीर्थपाद इति वा स भगवान् [illegible] आहूत इव [illegible] दर्शनं याति दृष्टो भवतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

[illegible] हरिचरित्रानुवर्णनमित्यभिप्रायेण तापत्रयातुरजनानां भगवद्गुणानुवर्णनान्[illegible] असकृन्मात्रास्पर्शेच्छया मात्राः शब्दादिविषयास्तेषां स्पर्शेच्छया [illegible] भवसिंधोः प्लवः [illegible] दृष्टो भवतीति [illegible] हरिचर्यानुवर्णनमिति ॥ ३५ ॥

मुहुः कामलोभाभ्यां हत आत्मा मनः यद्वद्यथा मुकुंदसेवया [illegible] शाम्यति कामादिरहितो भवति तथा यमादिभिर्योगमार्गैर्न शाम्यति ॥ ३६ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

[illegible] लोके [illegible] कल्पांत इति [illegible] ॥ ३३ ॥

[illegible] चतुर्युगसहस्रपरिमितस्य निशावसाने [illegible] ॥ ३४ ॥

[illegible] ॥ ३५ ॥

[illegible] हरिकथां गायमानश्चरामीत्यन्वयः ॥ ३६ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

देवः श्रीकृष्ण एव । लिङ्गपुराणोक्तपरिमाणतैलेनैव तस्य [illegible] वीणायां विन्यस्ता स्वरसंवादसहस्रार्थाङ्कुर [illegible] स्फोरकतामागतः । स्वरब्रह्मणि [illegible] । देवदत्तामिति [illegible] स्वयमेवामात्यत्वेन तमनुसन्धापयतवुक्तः ॥ ३३ ॥

श्रीभगवतः प्रियश्रवस्त्वेनास्य भगवतः सर्वथैवोद्धव एव भवतात् [illegible] आत्माहिततत्रूपेणैव वचसा सिद्दर्शनं स्यादस्य फलम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

इतिश्रीमद्भागवतप्रथमस्कन्धस्य श्रीजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सुबोधिनी ।

एवं सत्सङ्गेन श्रवणमारभ्य सर्वत्र भगवद्दर्शनपर्यन्तैका श्रवणभक्तिरुक्ता । द्वितीया भगवत्कृपया समारब्धेत्याह देवदत्तामिति । [illegible] दत्तेति श्रुतिपूरिका हि सातर्गुणकमणां देवकृतोऽपि विघ्नः कदाचित्सम्भाव्येतेति [illegible] निवारितः । स्वरब्रह्मेति स्वराः षड्जादयः नादब्रह्मात्मकत्वात् [illegible] तादृशी मूर्च्छनादिचालनप्रयासोऽपि निवारितः । [illegible] अर्थात् संकीर्तनं भवतीति तथा कृत्वा हरिकथां गायमानश्चरामि । [illegible] सङ्गीतशास्त्रशिक्षा तां मापयित्वा तथा सति रसाऽऽविर्भावात् [illegible] मम तु कीर्तनेऽप्यङ्गम् ॥ ३३ ॥

ननु पूर्वस्मात् कोऽत्र विशेषो जातस्तत्राह । प्रगायत इति पूर्ववद्दर्शनार्थं गायन् [illegible] तत्र हेतुः [illegible] गायत इति । यस्तु स्वयमेव [illegible] प्रकर्षेण गायति [illegible] तत्राह । तीर्थपाद इति । तीर्थानि येन पादे यस्य [illegible] समायाति । ननु [illegible] कीर्तने कथं फलायेति [illegible] भगवत्पादे पतति अन्येऽपि भक्तिमन्तः [illegible] । तादृशो हि भक्तिगुणः । [illegible] सर्वां सामग्रीं संपादयतीति तत्राह । प्रियश्रवा इति । प्रियं श्रवः कीर्तिर्यस्य तत्सेवा [illegible] कीर्तिते नान्यफलम् । [illegible] भगवान् सर्वां सामग्रीं संपादयतीति तत्राह । [illegible] ॥ ३४ ॥ इमाथे सर्वं संपादयतीति भावः ।

एवं कीर्तने सपरिकरं निरूप्य सर्वत्र लोके तत्प्रचारार्थं तद्विषयकर्णेन त्वयाकर्तव्यमित्यभिप्रायेण [illegible] स्थिरीकरोति । एतद्धीति [illegible] पूर्वोक्ता हि एव [illegible] हरिचर्यानुवर्णनमेव भवसिन्धुप्लवः दृष्टः । [illegible] हरिचर्यानुवर्णने तेषां [illegible] । [illegible] महारोगस्य [illegible] । [illegible] निवृत्तत्वात् [illegible] । [illegible] साधनसामग्रं रूपमाह । हरिचर्यानुवर्णनमिति ॥ ३५ ॥

तस्य इष्टोपायत्वं वदन् साधनान्तरवैयर्थ्यमाह । यमादिभिरिति । [illegible] "योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः" यो० १।२ [illegible] कामलोभपरवशात्मम् । [illegible] अवणेन च [illegible] तयोर्ग्रहणम् । [illegible] मुकुन्दसेवया [illegible] भगवान् [illegible] अतः श्रवणप्रकरणे पि संयोक्ता । यद्यपि भगवद्वाचिनी योगोऽपि [illegible] यथा करोति [illegible] ॥ ३६ ॥ साक्षात् । योगसेवापेक्षया [illegible] उत्तमत्वात् । [illegible]

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

[illegible] ॥ ३३ ॥

[illegible] प्रियश्रवाः [illegible] तीर्थपाद इति [illegible] ॥ ३४ ॥

[illegible] ॥ ३५ ॥

[illegible]

सर्वंतदिदमाख्यातंयत्पृष्टोऽहंत्वयानघ ।
जन्मकर्मरहस्यंमेभवतश्चात्मतोषणम् ॥ ३७ ॥
सूतउवाच ॥ एवंसंभाष्यभगवान्नारदोवासवीसुतम् ।
आमंत्र्यवीणांरणयन्ययौयादृच्छिकोमुनिः ॥ ३८ ॥
अहोदेवर्षिर्धन्योऽयंयत्कीर्तिंशार्ङ्गधन्वनः ।
गायन्माद्यन्निदंतंत्र्यारमयत्यातुरंजगत् ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां
प्रथमस्कन्धे व्यासनारद-संवादो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

रेव यमादिभिरिति लभ्यते। ततस्तैरात्मा यद्यपि शाम्यति तदपि यद्वन्मुकुन्दसेवया यमादिविनाभूतत्वात् केवलयेत्यर्थः। अत्र भवतानुदित प्रायमित्यादिना तथात्माद्धा नशाम्यतीत्यन्तेन ग्रन्थेन भक्तेरेव निस्तारोपायत्वेनोक्तत्वेऽपि तस्या स्त्रैविध्यं दृश्यते केवलत्वं प्राधान्यं गुणभावश्च। त्यक्त्वा स्वधर्ममित्यादिषु। अहं पुरातीत भव इत्यादिषु च केवलत्वम्। कुर्वाणा यत्र कर्माणि भगवच्छिक्षया सकृत्। गृणन्ति गुणनामानि कृष्णस्यानुस्मरन्तिचेत्यादिषु प्राधान्यम्। यदत्र क्रियते कर्म भगवत् परितोषणम्। ज्ञानं यत्तदधीनं हि भक्तियोगसमन्वितमित्यत्र गुणभावः। तत्र केवलत्वे निष्कामाधिकारिणां भक्तिरनन्या शुद्धा निर्गुणा उत्तमा अकिञ्चनेत्यादि नाम्नी प्रेमफला भवति प्राधान्ये कर्ममिश्रा ज्ञानमिश्रा योगमिश्रेत्यादि नाम्नी भक्तिः शान्ताधिकारिणां रतिफला कस्यचिन्मोक्षफलापि भवति दास्यादि भाववत् साधुसङ्गवशात् कस्यचित् दास्याद्यभिलाषिणो भक्ते यदि प्राधान्ये सत्यैश्वर्य प्रधान दास्यादि भावप्रदा प्रेमफलापि भवति। गुणभावेतु स्वीयं नाम फलं सम्प्रकाशयन्ती कर्म ज्ञान योगादीनां तथा विना प्रति स्वफलं सम्यक् साधयितुमसमर्थानां तत्र साहाय्यमात्रं कुर्वती स्वयं तटस्थैव भवति। ततश्च भक्तिमिश्रं कर्म ज्ञानं योगश्च मोक्षं साधयतीत्यतोऽत्र शास्त्रे भक्तिस्त्रिविधैव॥ केवला प्रधानीभूता चेत्येतत् सर्वं नारदेनोपदिष्टो व्यासो द्वादशसु स्कंधेषु प्रपञ्चयिष्यतीति ज्ञेयम् ॥ ३६ ॥

सिद्धांतप्रदीपः

स्वरब्रह्मविभूषिताम् "स्वतोरंजयति श्रोतृश्चित्तंसस्वरउच्यते" इतिस्वरः निषादर्षभगांधारषड्जमध्यम धैवतपंचमभेदः सप्तब्रह्मतेनविभूषिताम् स्वतः स्वराभिव्यंजवाद्येमूर्छनाचेतिवैजयंतीकोशात्वादयित्वा ॥ ३३ ॥ ३७॥

भाषाटीका

... गान की दी हुई उस स्वर ब्रह्म भूषिता वीणा को मूर्च्छना आलाप युक्त कर हरि कथा गान करता हुआ मैं विचरता हूं ॥ ३२ ॥
...ड पाद प्रियश्रवा भगवान के वीर्य को जब मैं गान करता हूं तब पुकार कर बुलाये के समान शीघ्र ही वह मेरे चित्त में आकर्शन देते हैं ॥ ३३ ॥

विषयों के भोग की लालसा से मुहुर्मुहु आतुर चित्त पुरुषों के इस दुरन्त भवसागर से पार जाने का यही एक मात्र प्लव (बेडा) देखा गया है कि जो श्री हरि भगवान की लीलाओं का वर्णन करना ॥ ३४ ॥

काम लोभादिकों से मुहुर्मुहु उपद्रुत चित्त यम नियमादिक योग पथ से वैसा शुद्ध नहीं होता है जैसा साक्षात् मुकुन्द सेवा से शान्त होता है ॥ ३५ ॥

श्रीधरस्वामी ।

भवतोमनःपरितोषकारणञ्चव्याख्यातम् ॥ ३७ ॥
आमन्त्र्यअनुज्ञाप्य । यादृच्छिकः स्वप्रयोजनसङ्कल्पशून्यः ॥ ३८ ॥
हरिकथागायकमात्मानंश्लाघतेअहोइति । माद्यन् हृष्यन् । तन्त्र्यावीणया ॥ ३९ ॥

इतिश्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकायांप्रथमस्कन्धेषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीवीरराघवः ।

प्रश्नस्योत्तरमुपसंहरतिसर्वमिति । हे अनघत्वयाहंयत्प्रति पृष्टस्तद्देनत्सर्वमाख्यातमित्यन्वयः ॥ ३७ ॥
प्रश्नस्योत्तरमुपसंहरतिसर्वमिति । हेअनघत्वयाहंयत्प्रति पृष्टस्तद्देनत्सर्वमाख्यातमित्यन्वयः ॥ ३७ ॥

व्यासनारदसंवादमुपसंहरति सूतःएवमिति एवमित्थंसंभाष्यभगवन्नारदोमुनिः वासवीसुतमुपरिचरवसुवीर्यजायाः सत्यवत्याःसुतं
व्यासमामंत्र्यापृच्छ्यवीणांरणयन्याहच्छिकः स्वेच्छानुचारीययौ ॥ ३८ ॥

देवर्षिस्तौतिअहो इतिधन्यत्वंस्वस्यपरस्यचसुखापादकत्वंतदेवाहयोदेवर्षिः शार्ङ्गधन्वनोभगवतः कीर्तिंगायंस्तंत्र्यावीणयामाद्यन्मदं-
प्राप्नुवन्स्वयंवीणास्वनजहर्षमग्नः सन्नित्यर्थः आतुरंतापत्रयातुरंजगदपिरमयतिसुखयति ॥ ३९ ॥

इति श्रीवीरराघवटीकायां प्रथमेषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

तीर्थंगंगाख्यंपादेयस्यसतीर्थपात्तस्यवीर्याणिचरितलक्षणानिप्रकृष्टंगायतः चशब्दएवार्थे एवमुपासकस्यैवममचेतसिप्रियश्रवाः भग
वान्आहूतइवशीघ्रमविलंबितंदर्शनंयातिअपरोक्षोभवतीत्यन्वयः ॥ ३७ ॥

हरिचर्यानुवर्णनंसम्यभिभाषयांभगवच्चरितवर्णनंयत्तदेतत्मुहुर्मात्रास्पर्शेच्छयातत्प्राभिनिमित्तमातुरचित्तानांक्लिष्टमनसांपुंसांभवसिंधु
प्लवः संसारसागरतरीविशेषः दृष्टः साक्ष्यादिप्रमाणैरितिशेषः इतियस्मात्तस्मात्सात्विकाहितायसैववर्णनीयेतिभावः ॥ ३८ ॥

तर्हियमादियोगानुष्ठानविधानंव्यर्थमितितत्राह यमादिभिरिति मुकुंदकथासेवयायथात्मजीवोऽञ्जसाशाम्यतिभगवन्निष्ठबुद्धिमान्भवति
तथाकामलोभाभ्यांवैरिभ्यांहतः पीडितोनुष्ठितैर्योगमार्गैर्यमादिभिरद्धानशाम्यति तस्माद्धरिकथासेवैवसंसारतरीत्येकान्वयः ॥ ३९ ॥

उपसंहरति सर्वमिति अतीतजन्मविषयत्वाद्रहस्यंनमजन्मकर्मप्रत्यहंत्वयापृष्टः तदिदंसर्वमाख्यातंतुभ्यमितिशेषः । कीदृशंनित्यसंतुष्ट
एवत्वापिभवतः आत्मनोमनस्तोषणांतुष्टिजनकं भवतआख्यातमितिवा चशब्दः जन्मकर्मणोः समुच्चये श्रोतृणामात्मनांजीवानांतुष्टिजनक
मितिवा ॥ ४० ॥

सूतः व्यासनारदसंवादंशौनकादीनब्रूतइत्याह एवमिति वासवीसुतंसत्यवत्याः पुत्रंव्यासंएवंपूर्वोक्तप्रकारेणसंभाष्यउक्त्वागच्छामीति
आमंत्र्य आज्ञांगृहीत्वावीणांरणयन्ध्वनयन् ययौ याहच्छिकः अतर्कितदूगमनागमनः यतिनिजितेंद्रियग्रामः ॥ ४१ ॥

शार्ङ्गधन्वनोहरेः कीर्तिंमःध्व्यामधुरयागिरातंत्र्यावीणयागायन् आतुरंक्लिष्टंजगद्रमयतियः सोयंदेवर्षिर्नारदः धन्यः कृतकृत्यः अहो
आश्चर्यमेतत् शूद्रयोनेरप्येतादृशमाहात्म्यमभूदिति नारंज्ञानंददातीतिनारदः अरदोदोषदोनभवतीतिवा आरवदंगारकवदायु खंडकोनभव
तीतिवा दोअवखंडने ॥ ४२ ॥

इतिश्रीभागवतेप्रथमस्कंधेविजयध्वजटीकायांषष्ठोध्यायः ॥ ६ ॥

सुबोधिनी ।

इतोऽपि किंचिद्रहस्यं भविष्यतीत्याशंक्योपसंहरति । सर्वं तदिति ।स्वत एव नारदो महानिति लोके प्रसिद्धिः मया स्वेतावान् क्लेशोऽ-
नुभूत इति रहस्यम् तत्रापि चित्तोद्वेगे हेतुरुक्तः । सर्वत्र भगवान् हेतुरिति कथने हेतुः आत्मतोषणमिति । भगवत्प्रीतिहेतुरंतः सुखज-
कं वा ॥ ३७ ॥

नारदस्याऽद्यापि साधनपरत्वमितिख्यापयितुमाह । एवमिति । भगवानिति प्रत्युपकारानपेक्षा । वासवीसुतमिति अनुगमनाभावात्
पूर्वोक्तं संभाषणशेषत्वेनानूद्य आमंत्र्य गच्छामीत्युक्त्वा भक्तिमार्ग एव मार्ग इति ख्यापयितुं वीणां रणयन् ययौ । याहच्छिक इति पुन-
रागमनसंभावनाऽभावः । मुनित्वात् कार्यं सर्वं कृत्वागतः ॥ ३८ ॥

गते तु तस्मिन् अस्यापि हृदये भक्तिमार्गः समागत इत्यभिप्रायेण नारदवर्णनमाह । अहो इति । देवर्षिरिति दृष्टफलसिद्धिः । १.
न्माधश्रिति स्वतंत्रभक्तिः । अयमेव परोपकार इति ज्ञातवान् तदाह । रमयतीति ॥ ३९ ॥

इति श्रीभागवत सुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मज श्रीवल्लभदीक्षितविरचितायांप्रथमस्कंधेषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

सर्वं भक्तेराविर्भावप्रकारो वृद्धिःफलं तद्वती जनस्य चेष्टा प्रारब्धकर्म्मनाशः साधकदेहत्यागप्रकारोऽकर्म्मारब्धचिन्मयदेहप्राप्तिश्च
रहस्यं वेदान्तदर्शिभिरप्यगम्यम् ॥ ३७ ॥

आमन्त्र्य अनुज्ञाप्य । यदृच्छया चरतीति याहच्छिकः हेतुशून्य गमनादिक्रिय इत्यर्थः । तेन च भक्तिर्याहच्छिकी भक्तोऽपि
याहच्छिकस्तत्सङ्गोऽपि व्यासस्य याहच्छिकइति भक्तिमतस्य याहच्छिकत्रयी जीवातुः ॥ ३८ ॥

अतो विस्मयं प्रकाशयन्नाह अहो इति तन्त्र्या वीणया ॥ ३९ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्त चेतसाम् । षष्ठोऽयं प्रथमेऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ६ ॥

शौनक उवाच ॥ निर्गतेनारदेसूतभगवान्बादरायणः ।
श्रुतवांस्तदभिप्रेतंततः किमकरोद्विभुः ॥ १ ॥
सूत उवाच ॥ ब्रह्मनद्यांसरस्वत्यामाश्रमः पश्चिमेतटे ।
सम्याप्रासइतिप्रोक्तऋषीणांसत्रवर्द्धनः ॥ २ ॥
तस्मिन्स्वआश्रमेव्यासोवदरीषंडमंडिते ।
आसीनोऽपउपस्पृश्यप्रणिदध्यौमनः स्वयम् ॥ ३ ॥
भक्तियोगेनमनसिसम्यक्प्रणिहितेऽमले ।
अपश्यत्पुरुषंपूर्णंमायांचतदुपाश्रयाम् ॥ ४ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

याहच्छिकः कृष्णेतरवस्त्वनाशक्तयायदृच्छाचारि ॥ ३८ ॥
गायन् कृष्णावेशेनद्रष्यन् ॥ ३९ ॥

इति श्रीसनत्कुमारसंततिप्रवर्त्तक भगवन्निंबार्कचरणांचितकशुकसुधीप्रणीतेश्रीमद्भागवतसिद्धांतप्रदीपे
प्रथमस्कंधीये षष्ठाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ६ ॥

भाषाटीका ।

हे अनघ तुमने जो कुछ मुझ से पूछा वह मैंने यह अपना जन्म कर्म रहस्य सब आख्यान किया और तुम्हारे मनके संतोष का कारण भी कहा ॥ ३६ ॥

(सूतोवाच) भगवान नारद जी वासवी सुत व्यासजी से यह संभाषण कर और पूछकर जैसे आये थे वैसे ही चले गये क्योंकि इनका विचरण प्रयोजन शून्य केवल परोपकार के निमित्त है ॥ ३७ ॥

अहो ? ये देवर्षि परम धन्य हैं कि जो शार्ङ्ग धन्वा भगवान की कीर्ति को गान करते और आनंदित होते वीणा बजाकर इस आतुर जगत को रमण कराते हैं ॥ ३८ ॥

प्रथम स्कंध की छटी अध्याय ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामी

अथ भागवत श्रोतुर्जन्मवक्तुं परीक्षितः । सुतबालवधाद्द्रौणेर्दण्डः सप्तम उच्यते ॥ ० ॥

तस्य नारदस्य अभिप्रेतं श्रुतवान् सन् ॥ १ ॥

ब्रह्मनद्यां ब्रह्मदैवत्यायां ब्राह्मणैरान्वितायां वासत्रं कर्म वर्द्धयतीतितथा ॥ २ ॥

वदरीनांषण्डेन समूहेन मण्डित । मनः प्रणिदध्यौ स्थिरीचकार समाधिं नानु स्मरति नारदोपदिष्टं ध्यानं कृतवानित्यर्थः ॥ ३ ॥

प्रणिहिते निश्चले अत्रहेतुः भक्ति योगेन अमले पूर्वं प्रथम पुरुषमीश्वर मपश्यत्। पूर्णमिति वा पाठः । तदपा श्रयाम ईश्वरा श्रयांतदधीनां मायाञ्चापश्यत ॥ ४ ॥

दीपिनी ।

॥ ० ॥ १ ॥

(शम्याप्राश इति पाठे शमीभिः आ सर्व्वतः प्राश्यते व्याप्यते वेष्ट्यते वा असौ शम्याप्राशः । इति व्याख्यालेशः ॥ २ ॥)

समाधिनेति पञ्चमाध्यायस्य त्रयोदशश्लोकः ॥ ३—५ ॥

श्रीवीरराघवः ।

वासवीसुतमामंत्र्यनारदोयया वित्युक्तंततउपरितनंव्यासवृत्तांतपृच्छतिशौनकःनिर्गतइति हेसूततदभिप्रेतंकिंवाभागवताधर्मानमायेणानिरूपिताइत्युत्प्रेक्षितमेवनारदस्याभिप्रेतंश्रुतवान्भगवान्मुनिर्बादरायणोनारदेनिर्गतेसतिकिमकरोत् ॥ १ ॥

श्रीवीरराघवः ।

इत्थमापृष्ट आह सूतः ब्रह्मनद्यादिभिः सप्तभिः ब्रह्मनद्यां ब्रह्मर्षिभिः सेवितायां नद्यां सरस्वत्याख्यायां पश्चिमे तटे शम्याप्रास इति प्रसिद्धो व्यासस्याश्रमः सर्वर्षीणां सत्रवर्द्धनः सत्राणि वर्द्धन्ते यस्मिन्निति तथा ॥ २ ॥

तस्मिन् बदरीणां वृक्षाणां षण्डैर्मण्डिते आश्रमे शम्याप्रासे व्यासोऽप उपस्पृश्याचम्य स्वयमात्मनाऽऽत्मनः प्रणिदध्यौ विषयान्तरेभ्यः प्रत्याहृत्याऽऽत्मस्थमकरोदित्यर्थः ॥ ३ ॥

भगवद्भक्तियोगेनामले मनसि सम्यक् प्रणिहिते समाहिते पूर्वं तावत् पुरुषं परमपुरुषमपश्यत् ततस्तदपाश्रयां पुरुषापाश्रयां तदाश्रयां तच्छरीरभूतामिति यावत् मायामपश्यत् ॥ ४ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

भगवतकारणापदेशेन भगवति भक्तिस्तन्माहात्म्यं च प्रतिपाद्यतेऽस्मिन्नध्याये निर्गत इति तदभिप्रेतं भागवतकरणं तस्य नारदस्य वा ततो नारदनिर्गमनानन्तरम् ॥ १ ॥

त्वकुट्टीकृतशम्यानामयज्ञीयतरुशाखापातितस्थले कृतशालान्तर्यज्ञकरणात् शम्याप्रास इति लोके रूढिः सत्रं वर्धयति अधिकफलं करोतीति सत्रवर्धनः ॥ २ ॥

ऋष्युपयोगयोग्यफलवद्बदरीवृक्षसमूहालंकृते ऋषिसामान्याश्रमे अतीतानागतवर्तमानानन्तकोटिब्रह्माण्डबाह्याभ्यन्तरवर्त्यपरिमितपदार्थान् शेषविशेषैः सह करतलामलकवत् स्वततमपरोक्षीकुर्वतश्चिरं मनः प्रणिधानमसुरजनमोहनायेति योद्धव्यम् ॥ ३ ॥

ध्यानेन किं लब्धमभूदिति तत्राह भक्तीति भक्तियोगेन सम्यक् एकाग्रतयाऽऽहरी प्रणिहिते सम्यक् स्थापिते अमले रागादिदोषरहिते सतां पुरुषाणां मनसि प्रत्यक्षीभवन्तं पूर्णं देशतः कालतो गुणतश्चापरिच्छिन्नं पुरुषं परमात्मानं जीवानां संसारकरीं मायां बन्धकशक्तिं च तदपाश्रयां तस्य हरेरधीनामपश्यदित्येकान्वयः प्रकृतिपुरुषौ विविक्ततया द्रष्टुं लोकानां मनसि सम्यक् प्रणिहिते सति शक्याविति पश्यदिति वा एतदभिप्रायेण तदपाश्रयामित्युक्तं ततोपगत्याश्रित्य स्थितां स्थातुमीक्षापथेमुष्येतिवक्ष्यति ॥ ४ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

॥ ० ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

भक्तियोगेन प्रेम्णा अस्त्येव मंगभजतां भगवान्मुकुन्दो मुक्तिं ददाति कर्हिचित्स्मनः भक्तियोगमित्यादौ भक्त्या संजातया भक्त्येत्यादौ च प्रसिद्धेः । प्रणिहिते समाहिते । समाधिनानुस्मरतद्विचेष्टितमिति तं प्रति नारदोपदेशात् । पूर्णं पदस्य मुक्तप्रग्रहया वृत्त्या भगवानिति शब्दोऽयं तथा पुरुषइत्यपि निरुपाधिश्च वर्त्तते वासुदेवेऽखिलात्मनीति पाद्मोत्तर खण्ड वचनावष्टम्भेन । तथा काम कामो यजेत सोमम् कामः पुरुषं परं । अकामः सर्वकामो वेत्यादौ यजेत पुरुषं परमित्यस्य वाक्यद्वयस्य पूर्वं वाक्यं पुरुषं परं । प्रकृत्यं सोपाधि उत्तर वाक्ये पुरुषं पूर्णं निरुपाधिमिति टीकानुसारेण पूर्णः पुरुषोऽत्रस्वयं भगवानेवोच्यते । पूर्वमिति पाठे पूर्वमेवाहमिहासमिति तत्पुरुषत्वमिति श्रौतनिर्वचन विशेषपुरस्कारेणास एवोच्यते । तमपश्यच्छ्री वेदव्यास इति स्वरूप शक्तिमन्तमेवेत्येतत् स्वयमेवलब्धं । पूर्णचन्द्रमपश्यदित्युक्तं कान्तिमन्तमपश्यदिति हि लभ्यत एवाबक्ष्यते च त्वमाद्यः पुरुषः ससाक्षादीश्वरः प्रकृतेः परः । मायां व्युदस्य चिच्छक्त्या कैवल्ये स्थित आत्मनीति । अतएव मायाञ्च तदपाश्रयामित्यनेन तस्मिन् अप अपकृष्ट आश्रयो यस्याः निलीयस्थितत्वादिति मायायान स्वरूपभूतत्वमित्यपि लभ्यते । वक्ष्यते चमाया परैत्यभिमुखेच विलज्जमानेति स्वरूपशक्तिरियमत्रैव व्यक्ता भविष्यति अनर्थोपशमं साक्षादित्यनेन । आत्मारामश्चमुनय इत्यनेनच । पूर्वत्रहि भक्तिः योगप्रभावः स्वल्पसौभाग्याभिभावकतया स्वरूपशक्तिवृत्तित्वेनैवगम्यते । परत्रतं चगुणात्मन । ब्रह्मानंदस्याप्युपरिचरतयास्वरूपं शक्तेः परमवृत्तितामेवार्हन्ति । मायाधिष्ठातृपुरुषस्तुतदंशत्वेन ब्रह्मचतदीयनिर्विशेषाविर्भाव रूपत्वेन तदन्तरभावेनापृथग्दृष्टत्वात्पृथङ्नोक्त इतिज्ञेयम् । तदेतच्चतृतीयद्वितीयसन्दर्भयोः प्रतिपादितमस्ति । अतोऽत्रपूर्ववदेवसत्त्वविधित्वं निर्द्धारितम् ॥ ७ ॥

सुबोधिनी ।

एवंत्रिभिर्मध्यमस्य स्वातं त्र्येण निरूपणात् । नारदव्यास संवाद निरूप्यात्थोत्तमाभिधा ॥ १ ॥
त्रयोदशभिरध्यायैः साधकोयं प्रजापतिः । स्वतंत्र उत्तमस्यैव साधकोयं निरूप्यते ॥ २ ॥
द्वादशां तश्च सहितो ह्यधिकारो निरूप्यते । हेतुः षड्भिरक्तिश्च तथा स्वातं त्र्यमंतके ॥ ३ ॥

हेतुस्तुद्विविधःप्रोक्तः सन्निधामतःविशेषःपंचधाप्रोक्तः सप्तमेत्रितयं जगौ अत्रह्यन्यतमोऽधिकारो निरूपणाय स्वतंत्रतयाश्रवणकीर्तनरूपःसचहेतुवैराग्याभ्यां सहितउत्तमो भवति हेतुर्भगवान्महताक्लेशेन भागवतश्रोतारं पालितवान्यस्तुसर्वोत्तमः सर्वमृग्यः सर्वेषां मुक्तिदाता सर्वेषामानन्दःसर्वेषां सर्वदुःखनिवृत्ति पूर्वक भक्तिप्रदःभक्तमनोरथपूरकश्चसर्वथमुख्यस्य महता यत्नेन पालयति समूलतः भागवतश्रवणाधिकारी एवं षड्भिरध्यायै निरूप्यते यस्याधिकारो निरूपणीयः । प्रथमं स निरूपणीयः तद्वक्ता च अतः सप्तमे अध्याये भागवत

सुबोधिनी ।

[illegible] निरूप्यते [illegible] बादरायण इति [illegible] बादरायणः तदभिप्रायं भगवद्गुणानां [illegible] ॥ १ ॥

नारदवचनानंतर [illegible] ॥ २ ॥

[illegible] परमानंददायिनी [illegible] ॥ ३ ॥

[illegible] भक्तियोगेनेति [illegible] ॥ ४ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

[illegible] व्यास [illegible] ॥ १ ॥

[illegible] ॥ २

[illegible] ॥ ३ ॥

प्रणिहिते निश्चले । अत्र हेतुः भक्तियोगेनामले । पुरुषं पुरुषाकारम् । पूर्णं श्रीकृष्णमित्यर्थः [illegible] ॥ ४ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

ततः किंवृत्तमिति पृच्छति शौनक [illegible] ॥ १ ॥

[illegible] ॥ २ ॥

[illegible] ॥ ३ ॥

[illegible] ॥ ४ ॥

भाषाटीका

(शौनक उवाच) हे सूत ! नारद के गमन के अनंतर, उनका अभिप्राय सुनकर, [illegible] बादरायण ने क्या किया ॥ १ ॥

(सूत उवाच) ब्रह्म नदी सरस्वती के पश्चिम तट पर ऋषियों के सत्र कर्म को बढ़ाने वाला शम्याप्रास नाम आश्रम है ॥२॥

बदरी वृक्षों के समूह से मंडित उस अपने आश्रम में बैठे व्यास जी ने उपस्पर्श (जला चमन) कर स्वयं मन को प्रणिधान किया ॥ ३ ॥

भक्ति योग के द्वारा सम्यक् स्थिरी कृत अमल मन में पूर्ण पुरुष श्री भगवान को देखा, और तब तदाश्रय (तदधीना आदि [illegible]) माया शक्ति को देखा ॥ ४ ॥

यया सम्मोहितो जीव आत्मानं त्रिगुणात्मकम् ।
परोऽपि मनुतेऽनर्थं तत्कृतञ्चाभिपद्यते ॥ ५ ॥
अनर्थोपशमं साक्षाद्भक्तियोगमधोक्षजे ।
लोकस्याजानतो विद्वांश्चक्रे सात्वतसंहिताम् ॥ ६ ॥
यस्यां वै श्रूयमाणायां कृष्णे परमपूरुषे ।
भक्तिरुत्पद्यते पुंसः शोकमोहभयापहा ॥ ७ ॥
स संहितां भागवतीं कृत्वाऽनुक्रम्य चात्मजम् ।
शुकमध्यापयामास निवृत्तिनिरतं मुनिः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामी ।

ईशमायाकृतञ्च जीवानां संसृतिमपश्यदित्याह । यया मायया सम्मोहितः स्वरूपावरणेन विक्षिप्तः परोऽपि गुणत्रयाद्व्यतिरिक्तोऽपि तत्कृतं त्रिगुणात्माभिमानकृतम् अनर्थञ्च कर्तृत्वादिकं प्राप्नोति ॥ ५ ॥

अनर्थमुपशमयति योऽधोक्षजे साक्षाद्भक्तियोगः तमपश्यत् । एतत् सर्वं स्वयं दृष्ट्वा तदजानतो लोकस्यार्थं सात्वतसंहितां भागवताख्यां चक्रे [illegible] संक्षेपतो दर्शितः [illegible] ॥ ६ ॥

[illegible] संहिताया अनर्थोपशमकत्वं दर्शयति । यस्यां वै श्रूयमाणायामेव किं पुनः श्रुतायामित्यर्थः ॥ ७ ॥

अनुक्रम्य शोधयित्वा ॥ ८ ॥

दीपिनी ।

तत्र अपश्यदिति । भक्तियोगेनेत्यादि [illegible] । ह्लादिन्येति । ह्लादिनी परमानन्दरूपा शक्तिः [illegible] संविदा ज्ञानेन । स्वाविद्या स्वाज्ञानम् । श्लोकान्तरञ्च । "अनात्मन्यात्मबुद्धिर्या [illegible]" इति । [illegible] कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वर इति ॥ ६—८ ॥

श्रीवीरराघवः ।

[illegible] परोऽपि मायायाः [illegible] जीवो यया मायया सम्मोहितः त्रिगुणात्मकं [illegible] प्रतिपद्यते ॥ ५ ॥

किञ्च अनर्थोपशमं [illegible] अजानतो लोकस्याधोक्षजे भक्तियोगमेवानर्थोपशमं [illegible] ततः सात्वतसंहितां श्रीभागवतरूपां संहितां [illegible] सात्वतशब्दस्तु [illegible] ॥ ६ ॥

[illegible] यस्यां सात्वतसंहितायां श्रूयमाणायां [illegible] परमपुरुषे कृष्णे भक्तिरुत्पद्यते [illegible] "अनात्मन्यात्मबुद्धिर्या [illegible]" [illegible] शोकादयः [illegible] दुःखमात्रम् [illegible] ॥ ७ ॥

[illegible] संहितां कृत्वा [illegible] शुकमध्यापयामास [illegible] निवृत्तिनिरतं [illegible] शमदमादिभिर्निवृत्तिः [illegible] ॥ ८ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

[illegible] आत्मानं त्रिगुणात्मकं [illegible] मनुते [illegible] जननमरणाद्यनर्थं [illegible] ॥ ५ ॥

तत किमकरोदित्यत आह अनर्थेति [illegible] ॥ ६ ॥

ननु तया कथं सा कल्प्यत इत्यत आह यस्यामिति ॥ ७ ॥

अनुक्रम्य संहितां [illegible] निवृत्तिनिरतम् [illegible] इत्यर्थः ॥ ८ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

अथ अभिधेयस्य प्रयोजनस्य च स्थापकं जीवस्य स्वरूपत एव परमेश्वराद्वैलक्षण्यमपश्यदित्याह यथेति । यया मायया संमोहितो जीवः स्वयं चिद्रूपत्वेन त्रिगुणात्मकाज्जडात् परोऽपि आत्मानं त्रिगुणात्मकं जडं देहादिसंघातं मनुते । तन्मननकृतमनर्थं संसारव्यसनं चाभिपद्यते । तदेवं जीवस्य चिद्रूपत्वेऽपि यया संमोहित इति मनुत इति स्वरूपभूतज्ञानशालित्वं व्यनक्ति । प्रकाशैकरूपस्य तेजसः स्वपरप्रकाशनशक्तिवत् । "अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः" इति श्रीगीतादिभ्यः । तदेवमनुपाधेरेव जीवत्वं [illegible] मतान्तरं परिहृतवान् । अत्र यया संमोहित इत्यनेन तस्यास्तत्र कर्तृत्वं । भगवतस्तु तत्रौदासीन्यं मतं । वक्ष्यते च "विलज्जमानया यस्य स्थातुमीक्षापथेऽमुया । विमोहिता विकत्थन्ते ममाहमिति दुर्धियः ।" इति । अत्र विलज्जमानयेत्यनेनेदमायाति । तस्या जीवसंमोहनं कर्म श्रीभगवते न रोचत इति, यद्यपि सा स्वयं जानाति तथापि "भयं द्वितीयाभिनिवेशतः स्यादीशादपेतस्य विपर्ययोऽस्मृतिः" इत्यादिदिशा जीवानां [illegible] करोति । श्रीभगवांश्च [illegible] "दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते" इति । "सतां प्रसङ्गान्मम वीर्यसंविदो भवन्ति हृत्कर्णरसायनाः कथाः ।" [illegible] इति च । [illegible] ॥ [illegible] ॥

[illegible]

क्रमसन्दर्भः ।

नीयानि । तदेवं मायाश्रितत्वम्, मायामोहितत्वाऽवस्थिते तयोर्भेदे तद्भजनस्यैवाभिधेयत्वमायातं । अतः श्रीभगवत्पत्रसर्वहितोपदेष्टृत्वात् [illegible] सर्वेषु महत्त्वात् [illegible] सर्वेषां परमस्वरूपत्वात् सर्वाधिकगुणशालित्वात् परमप्रेमयोग्यत्वमिति प्रयोजनमप्यस्थापितम् ॥ ५ ॥

तदभिधेयञ्च तादृशत्वेन दृष्टवानपि । यतस्तत्प्रवृत्त्यर्थं श्रीभागवताख्यामिमां सात्वतसंहितां प्रवर्त्तितवानित्याह अनर्थेति । भक्तियोगोऽत्र श्रवणकीर्त्तनादिलक्षणः साधनभक्तिः नतु प्रेमलक्षणः । अनुष्ठाने ह्युपदेशापेक्षं प्रेम तु तत्प्रसादापेक्षमिति । तथापि तस्य तत्प्रसादहेतोस्तत्प्रेमफलगर्भत्वात् साक्षादेवानर्थोपशमनत्वं न त्वन्यसापेक्षत्वेन । "यत् कर्मभिर्यत्तपसेत्यादेः" । ज्ञानादेस्तु भक्तिसापेक्षत्वमेव "श्रेयःसृतिं भक्तिमुदस्येत्यादेः" । अथवा अनर्थस्य संसारव्यसनस्य तावत् साक्षात् [illegible] । संसारहानिद्वयस्य तु प्रेमाख्यस्वीयफलद्वारैत्यर्थः । अन्यत् तैः । तत्र स्वादनुवर्त्तते । स्वात्मक [illegible] स्वरूपाऽ-न्यथाज्ञानं तद्रूपो यो भेदः भिन्नो देहादावहं ममतारूपः तस्मात् जाता या [illegible] ता जुगुप्सा आस्ते इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अत्र प्रयोजनस्य स्पष्टयितुं पूर्वोक्तस्य पूर्णपुरुषस्य च श्रीकृष्णरूपत्वं व्यञ्जयितुं ग्रन्थफलनिर्देशद्वारा तत्-तदनुभवान्तरं प्रतिपादयन्नाह यस्यामिति । भक्तिः प्रेमा श्रवणरूपया साधनभक्त्या साध्यत्वात् । उत्पद्यते आविर्भवति । तस्यानुपाधिकं गुणमाह शोकेति । अपेषां संस्कारोऽपि नश्यतीति भावः । "प्रीतिर्न यावन्मयि वासुदेवे न मुच्यते देहयोगेन तावदि"ति श्री ऋषभदेववाक्यात् परमपुरुषे पूर्वोक्ते पूर्णपुरुषे । किमाकारे इत्यपेक्षायामाह कृष्णे । "कृष्णस्तु भगवान् स्वयमि"त्यादिशास्त्रसहस्रभावितान्तःकरणानां परम्परया तत्प्रसिद्धमप्यपातिनां वा संस्यलोकानां तन्नामश्रवणमात्रेण यः प्रथमप्रतीतिविषयः स्यात् तथा तन्नाम्नः प्रथमाक्षरमात्रं [illegible] कल्पमाने यस्याभिमुख्याय स्यात्तदाकार इत्यर्थः । आहुश्च नाम कौमुदीकाराः । कृष्णशब्दस्य तमालश्यामलत्विषि श्रीयशोदास्तनन्धये परब्रह्मणि रूढिरिति ॥ ७ ॥

अथ तस्यैव प्रयोजनस्य ब्रह्मानन्दानुभवादपि परतरत्वमनुभूतवान् । यतस्तादृशं शुकमपि तदानन्दवैशिष्ट्य लम्भनाय नामध्याप-यामासेत्याह संहितामिति । कृत्वानुक्रम्य चेति विवृतमस्ति । ब्रह्मानन्दानुभवनिमग्नमप्याशिशुचित्तनिरतं । सर्वतोनिवृत्तौ निरतं तत्राप्यभिचारिणासर्वापत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

सुबोधिनी ।

तस्याः कार्य्यापश्यत् यया संमोहित इति । यद्यपि प्रपञ्चोऽपि तस्याः कार्यं तथापि तत्रभगवत्त्वेनतस्यान्वयः संमोहनेतुकर्तृत्वेनस्यात् स्यात यतद्वाहयनेति यस्तु लोजीवो [illegible] प्रकृतेस्तथामकोऽपि त्रिगुणात्मकं गुणत्रयभावापन्नं जडरूपमन्यत्तत्कृतं च अनर्थं जन्म-मरणादिप्राप्नोति ॥ ५ ॥

तन्निस्तारोपायं चापश्यदित्याह अनर्थोपशममिति ज्ञानकाण्डमायया मोहस्तन्निस्तारेणैव [illegible] कर्तुशक्यः ननु [illegible] [illegible] मायेति सन्देहोऽभविष्यतीति [illegible] कालस्यैवानर्थ [illegible] साक्षात्तस्यानर्थकर्तृत्वं यथा [illegible] तदाक्येऽपि दर्पणरूपद्वोपस्याविद्यमानत्वात् कदाचिन्मुखाभावप्रतीतिः दर्पणाभावश्चज्ञानसाध्यः तथा मूलभूताया अविद्यमानत्वात् कदाप्यनर्थनिवृत्तिः [illegible] "ज्ञानिनामपि चेतांसी"ति वाक्यात् शास्त्रं तु भक्तिद्वारा साधकं यदतिन्यासाञ्च [illegible] अनर्थनिवृत्तौ ज्ञानमिति "मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते" [illegible] अनर्थनिवृत्तिहेतुर्भक्तिरेव [illegible] तद्भगवत्स्वयं मोक्षजइति [illegible] शास्त्रीय [illegible] पदार्थाः नान्यथेति बोधितं अन्यथा पदार्थनिरूपणं तु [illegible] दोषाद्योगोऽपि राजसादिभिस्तत्राप्याप्त इति [illegible] अन्यथ-विवादोऽनस्यात् तस्माद्भगवद्वाक्येनवेदेन [illegible] पदार्थयाथात्म्यं बोधयति [illegible] वाक्यं तत्संवादिना भगवद्वाक्येन संवादि यो भ्रमाणमिति [illegible] [illegible] संहितां भगवदर्थोक्त पदार्थमिति पादितवित्त्वात् संहितां चक्रे ॥ ६ ॥

ननु किमनया संहितया पदार्थज्ञानेनापि किं साधनकथनेऽपि प्राणिनां तथाधिकारो [illegible] संहितैव [illegible] फलमाह यस्यामिति श्रूयमाणायामिति [illegible] [illegible] भक्तिरुत्पद्यते स्वतन्त्रस्य शोकमोहभयानि [illegible] [illegible] अनर्थनिवृत्तिहेतुर्गुणाकार्यमात्रं [illegible] इत्यर्थः ॥ ७ ॥

एवं भागवतस्योत्पत्तिमुक्त्वा प्रचारमाह स संहितामिति संहितां भागवतीमित्यनुवादः [illegible] अनुक्रमेणशोधयित्वा आनुपूर्व्येण [illegible] [illegible] शुकमध्यापयामास [illegible] [illegible] शुकमध्ययनाय समुक्तोऽपि लीलयालोकानुवर्ती ईश्वरवत् तेनापि [illegible] निवृत्तिनिरतमिति ॥ ८ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

ननु भगवद्रूपगुणलीलामाधुर्य्यवर्णनार्थं भगवद्दर्शनमपेक्षणीयमेवव्यासस्य माया दर्शने किमर्थ तत्राह यया सम्मोहित इति । अयमर्थः यदर्थं श्रीभागवतमारिप्सितं सजीवो मायारोगग्रस्तः कथंस्वयं स्वादयतु तन्माधुर्य्यम् अतस्तस्य रोगदर्शनं विनाचिचिकित्सानभवति-तथा च विना रोगिणस्तस्य कथ मौषधि पथ्ययोर्व्यवस्थेतिमायाजीवावपि द्रष्टुमवश्यमेवापेक्षणीयावितियया सम्मोहितःस्वरूपाव रणविक्षेपाभ्यां भ्रमितः परोऽपितस्यामायायागुणत्रयातिरिक्तोऽपितत्कृतंगुणकृतमनर्थंतदभि मानेन प्राप्नोति ॥ ५ ॥

तस्य यदौषधं तदपि दृष्टमित्याह अनर्थं मुपशमयति यस्तं भक्ति योग आपश्यत् । अत्र दर्शनेऽयं क्रमोज्ञेयः । प्रथमं भगवन्त मपश्यत् । पूर्णोति पद प्रयोगा दंशान्विना कथं पूर्ण त्वमिति तदंशान् पुरुषावतार गुणावतारादीन् अपश्यत् । पूर्त्ति मन्नु पूर्णत्वमिति पूर्त्ति रूपं ब्रह्म अपश्यत् । तत्कांति भूतां विमलोत् कर्षिण्याद्यनेक प्रभेदवतीं चिच्छक्तिम पश्यत् । पृष्ठेच हिरंगां माया शक्ति मपश्यत् । तया मोहितां जीवशक्तिं तदन्तरमपश्यत् तस्यास्तन्मोह निवर्तिकां सर्वतोऽपि महतीं चिच्छक्तिमुख्यां भक्ति रूपां शक्ति मनुग्रह शक्ति विलास भूतां भगवतोऽपि वशायित्रीं भगवत्सेवापश्यत् । तदेतत् सर्व स्वयं दृष्ट्वा अजानतो लोकस्स्यार्थे सात्वत संहिताम् । एतत् सर्वं तत्त्व प्रकाशिकां श्रीभागवताख्यां चक्रे । ईशः स्वतंत्रोऽश्चित् सिन्धुः सर्व व्याप्येक एवहि जीवाऽधीनश्चित् कणोऽपि स्वोपाधि व्यापि शक्तिकः । अतेकोऽत्रिधयोपात्तस्त्यक्ता यियोऽपि कर्हिचित् । मायात्वचित् प्रधानञ्चा विद्यात्रिधेति सात्रिधा । ईश्वर जीवमाया जगतां स्व रूप शक्तंभेकंश्च लक्षण प्रमादिकं वेदस्तुति व्याख्यायां व्यक्तो भविष्यति ॥ ६ ॥

संहितायाः प्रेमसाधनत्वमाह । यस्यां श्रूयमाणायामेव किं पुनः श्रुतायां किन्तरां कीर्त्यमानायां किन्तमां कीर्त्तितायां । भक्तिः प्रेमा ईश्वरः सद्यो हृद्यवरुध्यतेऽत्र कृतिभिरित्युक्ते रीश्वरावरोधस्य फलस्य प्रेम्णः एव लिङ्गत्वात् भक्तानामनुसंहितं फलं संसारनिवृत्तिः साच भक्तानामेव भवतीत्याह शोकेत्यादि ॥ ७ ॥

अथ तस्यैव प्रयोजनस्य प्रेम्णो ब्रह्मानन्दानुभवादपि परमत्वमनुभूतवानेव यत एतादृशं शुकमपि प्रेमानन्दस्य वैशिष्ट्योपलम्भनाय तामध्यापयामास लोकेहि स्वादितापूर्वमिष्टवस्तुकः पित्रादिः स्वस्य मेव पुत्रादिकं तत्तदास्वादयितुं प्रयतते इत्याह स संहितामिति कृत्यानुक्रम्यचेति प्रथमतः स्वयं संक्षिप्तभक्तिकं कृत्वा पश्चान्नारदोपदेशादनुक्रमेण श्रीभगवद्भक्त्येकप्रधानतया अनुक्रम्य संशोध्येत्यर्थः सच नारदोपदेशः श्रीकृष्णान्तर्धानानन्तरं परीक्षित् कर्तृक कलिनिग्रहात् पूर्वं श्रेयस्तदेव कलिना स्वाधिकारारम्भे स्वप्राबल्य प्रकटनात् धार्मिकाणामपिशाम्बदर्शिनामप्यधर्मप्रवृत्तेःयतएवव्यासस्यचित्ताप्रसादः । यदुक्तं । जुगुप्सितं धर्मकृतेऽनुशासतइत्यत्रनभन्यते तस्यनिवारणं जनइति । कलियुगात् पूर्वमेव चित्ताप्रसादे ममेस्यत इतिप्रयुज्येत अतस्त देव पूर्वं निर्मितस्यैव श्रीभागवतस्यानुक्रमणं । यदुक्तं । कृष्णेस्वधामो पगते इत्यत्र पुराणार्कोऽधुनोदितइति । अतएवेदंश्रीमद्भागवतं भागवतानन्तरं यदत्र श्रूयते यच्चान्यत्र अष्टादश पुराणानन्तरं भागवत मितितद्वयमपि संगतं स्यात् । निवृत्तिनिरतं ब्रह्मानु भविन मपि ॥ ८ ॥

सिद्धांतप्रदीपः

जीवःपरमात्मनोंऽशभूतःपरोऽपिदेहादिविलक्षणोपिययामोहित आत्मानंत्रिगुणात्मकंदेहंमनुतेमन्यते जीवलक्षणमुक्तंपूर्वाचार्येण । "ज्ञानस्वरूपंचहरेरधीनंशरीरसंयोगवियोगयोग्यम् अणुंहिजीवंप्रतिदेहभिन्नंज्ञातृत्ववंतंयदनंतमाहुः अनादिमायापरियुक्तरूपंत्वेनंविदुर्वैभगवत्प्रसादादिति विस्तरस्तुसूत्रभाष्येवेदांतकौस्तुभेद्रष्टव्यः तत्कृतंदेहात्माभिमानकृतमनर्थमभिपद्यतेप्राप्नोति ॥ ५ ॥

अनर्थम् । जन्ममरणादिसंतापमुपशमयतीत्यनर्थोपशमंभक्तियोगं चापश्यत् "मद्भक्तएतद्विज्ञायमद्भावायोपपद्यते" । इतिश्रीभगवदुक्तं । तद्भावापत्तिरूपंफलमप्यपश्यत्साधनस्यसाध्यलक्षकत्वात् । तथाचोपास्यपुरुषं तदुपासकंजीवंमायांतद्भ्रमणंविरोधिनीं भक्तिरसंफलंचेत्यर्थपंचकमपश्यत् । अन्येपिसाधनादीविरोधिनोमायोपलक्षिताज्ञेयातेचाग्रेस्फुटीभविष्यंति । इत्येवमर्थपंचकमजानतोलोकस्यार्थे । सद्भगवानुपास्यतयास्ति येषांतेसत्वंतः सत्वंतएवसात्वताः राक्षसवायसादिवत्स्वार्थेअण्तेषांसंहिताभागवतरूपातामर्थपंचकबोधिनींसात्वतसंहितां चक्रेवक्ष्यति च । "श्रीमद्भागवतंपुराणतिलकंयद्वैष्णवानांधनमि"ति ॥ ६-७-८ ॥

भाषाटीका

जिस माया से मोहित होकर जीव (माया से पर भी है परंतु) अपने को त्रिगुणात्मक मानलेता है, और मायाकृत अनर्थ (संसार) को प्राप्त होता है ॥ ५ ॥

अधोक्षज भगवान में जो भक्तियोग किया जाता है वही उस अनर्थ का (संसार) का उपशम है यह सब तत्वसमाधि में दर्शन कर विद्वान व्यास जीने अज्ञ लोगों के हित के अर्थ सात्वत संहिता वर्णन की ॥ ६ ॥

जिस सात्वतसंहिता के सुनने से परम पुरुष श्रीकृष्ण में जीवों की भक्ति होती है । जिस भक्ति से शोक मोह जरा सबका विनाश होता है ॥ ७ ॥

व्यास जीने वह भगवती संहिता वर्णन की और शुद्ध कर निवृत्ति मार्ग में निरत मुनि, अपने आत्मज शुकदेव को पढायदिया ॥८॥

शौनक उवाच — स वै निवृत्तिनिरतः सर्व्वत्रोपेक्षको मुनिः ।
कस्य वा बृहतीमेतामात्मारामः समभ्यसत् ॥ ९ ॥

सूत उवाच — आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे ।
कुर्व्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थम्भूतगुणो हरिः ॥ १० ॥

हरेर्गुणाक्षिप्तमतिर्भगवान् बादरायणिः ।
अध्यगान्महदाख्यानं नित्यं विष्णुजनप्रियः ॥ ११ ॥

परीक्षितोऽथ राजर्षेर्जन्म कर्म्म विलापनम् ।
संस्थाञ्च पाण्डुपुत्राणां वक्ष्ये कृष्णकथोदयम् ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामी ।

कस्य वा हेतोः बृहतीं विततताम् ॥ ९ ॥

निर्ग्रन्थाः ग्रन्थेभ्यो निर्गताः । तदुक्तं गीतासु । "यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति । तदा गन्तासि निर्व्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च" ति । यद्वा ग्रन्थिरेव ग्रन्थः निवृत्तः क्रोधाऽहंकाररूपो ग्रन्थि येषां ते निवृत्तहृदयग्रन्थय इत्यर्थः । ननु मुक्तानां किं भक्त्येति सर्वाक्षेपपरिहारार्थमाह इत्थं भूतगुणोहरिरिति ॥ १० ॥

भक्तिं कुर्वंतु नाम एतच्छास्त्राभ्यासे शुकस्य किं कारणमित्यत आह हरेरिति । अध्यगादधीतवान् । विष्णुजनाः प्रिया यस्येति व्याख्यानादि प्रसंगेन तत् संगति काम इति भावः । एतेन तस्य पुत्रो महायोगीत्यादिना शुकस्य व्याख्याने प्रवृत्तिः कथमिति यत् पृष्टं तस्योत्तरमुक्तम् ॥ ११ ॥

यदन्यत् पृष्टं परीक्षितः प्रायोपवेशेन श्रवणं कथमिति तस्य जन्म महाश्चर्य्यमित्यादिना तस्योत्तरं वक्तुमाह परीक्षित इति विलापनं मुक्तिं मृत्युं वा । संस्थां महाप्रस्थानं श्रीकृष्णकथानामुदयो यथा भवति तथा ॥ १२ ॥

दीपनी ।

ततः अधोक्षजे भक्तियोगं च अपश्यत् । एतत् सर्वं दृष्ट्वा एवम् अजानतो लोकस्य हिताय भागवतीं संहितां चक्रे ॥ ६ ॥

श्रीवीरराघवः ।

तत्रलब्धावसरः पृच्छति शौनकः सइतिवाइत्यवधारणो निवृत्तिनिरतः मुनिरतएवसर्वत्रश्रोतव्येष्वश्रोतव्येषु चोपेक्षकः आदररहितः आत्मारामः परमात्मैकपरः एवंविधःकस्यवाहेतोरिति । शेषः कस्माद्धेतोर्बृहतींविपुलामेतांसंहितामभ्यसदधीतवान् कथमेकाग्रचितोभग वन्मननपरस्तद्विरोधिनी मेतांबृहतींसंहितामभ्यसदितिप्रश्नाशयः ॥ ९ ॥

नेयंसंहिताभगवन्मननविरोधिनीप्रत्युततदुपयुक्त भगवत्स्वरूपगुणविवरणरूपत्वादतोधीतवानित्युत्तरं वक्तुंतद्भक्तेः स्वरूपगुणविषय कतामाहसूतः आत्मारामाइति यद्यपिमुनयआत्मारामाः परमात्मैकनिष्ठाअतएवनिर्ग्रंथाः लौकिककार्यप्रबंधधारणारहिताः अनिर्ग्राह्यादतिपा- ठेअशिक्षणीयाअपरप्रेक्षाः निरपेक्षाइत्यर्थः तथापितेउरुक्रमे भगवत्यहैतुकीमनन्यप्रयोजनांभक्तिंकुर्वंतिसत्रिवध्याभक्तेः स्वरूपमाहइत्थमि तिइत्थंभूताएवंविधागुणायस्यांतथाविधोहरिरितिएवंविधांभक्तिंकुर्वंतीत्यन्वयः हरिरेवंविविधगुणाकांचित्स्वरूपकइतिसमनुध्यानात्मकत्वा द्भक्तेस्तत्रभजनीयस्वरूपगुणविषयकज्ञानस्यापेक्षितत्वात्तद्विवरणरूपामिमांसंहितामधीतवानितिभावः ॥ १० ॥

तदेवाह।हरेरितिहरेर्गुणैर्वेदांतेभ्योऽवगतैरनुभूयमानैर्गुणैराक्षिप्ता आकृष्टामतिर्यस्यसभगवान्बादरायणिःशुकःनित्यंविष्णुजनप्रियःमहदिद माख्यानमध्यगादधीतवान्हरेरितिहरेर्गुणाक्षिप्तमतिर्विष्णुजनप्रियइतिदंविशेषणद्वयंहेतुगर्भंविष्णोर्जनाभक्ताः प्रियायस्येतिबहुव्रीहिः अय भावःयद्यप्यनुभगवद्गुणावेदान्तेभ्योवगतास्तथापि"स्वाध्यायाद्योगमासीतयोगात्स्वाध्यायवान्भवेदि"त्युक्तरीत्याभगवद्गुणप्रतिपादकप्र- बंधसंशीलनस्यावश्यापेक्षितत्वात्कात्स्न्येनास्यप्रबंधस्यभगवद्गुणप्रतिपादकत्वात्सावतारतद्गुणाकसविभूतिकसभक्तितद्गुणभगवतोऽस्य बहुभाव्यत्वादवतारतद्गुणानां विशिष्यवेदान्तेभ्योऽवगतानांवेदांतावगतगुणेभ्योप्यतिशयितानमास्मादाख्यानादवगमादिदमध्यगादिति अनेनप्रबंधमाहात्म्यंसूचितम् ॥ ११ ॥